

VLADIMIR NAZOR

S PARTIZANIMA

**MLADI DANI
LEKTIRA**

**Odgovorni urednik
TODOR DUTINA**

Redakcioni odbor:

**AZRA BAKŠIĆ
MARIJA BARIĆ
MILOŠ BOŽANOVIĆ
RAJKA BOŽOVIĆ
DANKO ČULINA
TANJA DUGONJIĆ
TODOR DUTINA
KASIM FALAN
MURIS IDRIZOVIĆ
RAZIJA LAGUMDŽIJA
MIRJANA MIĆUNOVIĆ
VELIMIR MILOŠEVIĆ
ADILA MUHAMEDAGIĆ
SLOBODAN TERZIĆ**

**Tipizacija i ilustracija
naslovne strane
MILIVOJE UNKOVIĆ**

Sarajevo, 1982.

VLADIMIR NAZOR

S PARTIZANIMA
(1943—1944)

Izbor i predgovor
RISTO TRIFKOVIĆ

PRED ČITANJE NAZOROVOG PARTIZANSKOG DNEVNIKA

U podmaklim godinama, u 67-oj, Vladimir Nazor, poznati hrvatski i jugoslovenski pjesnik (rođen na ostrvu Braču, Postire, 30. maja 1876. god.), imajući za sobom ugledno književno ime i plodno pjesničko i prozno djelo, bez i truni kolebanja, čak nestrpljiv, pristaje i požuruje da se priključi Titovim partizanima koji već drugu godinu vode žestoke borbe širom porobljene zemlje protiv združenih njemačko-italijanskih agresora i domaćih im pomagača (izroda i izdajnika svoga naroda): ustaša, četnika Draže Mihailovića, ljotićevaca, balista, nedićevaca, muslimanske milicije i drugih. Nazor napušta miran starački život da bi ga zamjenio najvećom i najveličanstvenijom pustolovinom svoga života, da bi svojom borbom i činom potvrdio svoje književno opredjeljenje, svoju ljubav za narod i njegovu slobodu. Nazor je shvatio i prozreo da je tzv. NDH (Nezavisna država Hrvatska) vještačka tvorevina koju je okupator uspostavio i održavao, da na stvari nije ni nezavisna ni država ni Hrvatska jer nije nikla iz narodnih dugovjekovnih težnji i čežnji za nezavisnošću nego da je tuđinac — okupator — tu svoju tvorevinu nametnuo narodu održavajući je vlastitom silom a ona sama ogrezavši u besprimjerne zločine: istrebljenje Jevreja, pokolj Srba, strijeljanje naprednih Hrvata. On koji je čitav život opjevao slobodu, borbeni i slavnu narodnu prošlost, uzdizao narodni otpor tuđincima, nije se dao zavarati, njegov ljudski i pjesnički izbor bio je na pravoj strani: s narodom koji je krvario u teškoj borbi za svoje konačno nacionalno i socijalno oslobođenje a predvođen KPJ i drugom Titom kao vrhovnim komandantom NOV-e. Uprkos te-

retu godina, Nazor se, dakle, spremno odaziva na poziv koji mu prenosi mlađi pjesnik i poznanik Ivan Goran Kovačić koji će zajedno s Nazorom krenuti teškim a slavnim putevima partizanske borbe (Nazorov sadrug je autor buduće čuvene poeme Jama koja je nastala i ostala kao potresno poetsko svjedočanstvo o zvjerskom ubijanju nedužnih od strane ustaških koljača), i tim pristankom zapravo i započinje njegov dragocjeni partizanski dnevnik S partizanima koji obuhvata vrijeme od januara 1943. do sredine avgusta 1944. Svoj dnevnik Nazor je pisao u predasima marševa i borbi ili kako to sam pjesnik kaže: ". . . sad uz kakav stol, sad uz gorski kamen, sad na koljenima pod stablom u šumi", a neprekidno i neposredno uz partizanske borbene redove i u smrtnoj opasnosti za vlastiti život od iznenadnih neprijateljskih napada, naročito iz aviona. Nazor je najbolje sam izrazio pobudu svog odlaska u partizane napisavši ove retke u svojoj čuvenoj Poruci Dalmatincima koju je uključio u svoj partizanski dnevnik: "Pobjegao sam iz ropstva i sramote takozvane Nezavisne Države Hrvatske da se nadišem ovdje slobode i da se prožmem osjećajem nacionalne časti i ljudskog dostojanstva . . . Izložio sam se tvrdu načinu života . . . ali se Čovjek oslobodio u meni težine, dobio nova krila, našao cilj kojemu mora težiti u ove dane toliko kobne ne samo za naš narod, nego i za čitavo čovječanstvo". Prelaz u čamcu preko Save i Kupe, u maglovitoj mrzloj noći, boravak u kući domaćina-povratnika iz Amerike koji je spočetka tmuran a zatim se zagrijava za partizansku borbu, to su prvi utisci i zapisci iz dnevnika, a zatim slijede bezbrojni događaji, krajevi, susreti s narodom i borcima, naporan i tegoban put u partizanskoj koloni od Bosanskog Petrovca preko Drvara i Livna, i preko Neretve i Sandžaka, Crnog jezera podno Durmitora, uz huk krvavih bitaka Četvrti i Pete ofanzive na Prozoru, Pivi, Vučevu, Zelengori, i probijanje iz neprijateljskog okruženja. To je, reklo bi se, okvir Nazorovog partizanskog dnevnika S partizanima, onaj njegov sržni dio. U ovaj prostorno-vremenski okvir pjesnik je unio i zabilježio mnogobrojne svoje doživljaje i susrete s najvišim rukovodiocima NOB-e ali i sa običnim borcima i žiteljima krajeva kroz koje kreće partizanski pohod. Dragocjeno, i upravo najdra-

gocjenije u ovim Nazorovim svjedočenjima, jeste to što su oni nastajali neposredno usred događanja, i što su bilježeni tako rekuć usred najdramatičnijih trenutaka partizanske borbe: prelaz preko Neretve, bitka za spas ranjenika, opkoljavanje partizanske glavine u toku Pete neprijateljske ofanzive i proboj iz obruča. Nazor bilježi svoja opažanja, osjećanja, misli. On budnim okom prati zbivanja, držanje ljudi u njima, i koliko mu to starost dopušta, i bolest koja ga prati, i sam učestvuje u svemu što se oko njega događa. On se povremeno žali na tjelesne tegobe, iznemoglost, iscrpljenost, ali hvali brigu i njegu koju mu partizani svesrdno pružaju, a naročito lično zauzimanje druga Tita da Nazoru olakša boravak u partizanima koji nije lak ni za mlade ljude a kamo li za ljude njegove dobi. Često se Nazor vjeka što nije mlađi pa da lično s puškom u ruci uzme učešća u borbi s neprijateljem. Nazor je sublistu Vrhovnog štaba NOV-e, uz prateći bataljon, te je u prilici da očigledno, tako rekuć licem u lice, u razgovorima i susretima, u zajedničkim prisnim kontaktima, upozna i doživi sam duh partizanstva, njegove najodanije i najodlučnije borbe i predstavnike. Nazor susreće prvog borca Revolucije druga Tita i slika ga kao čovjeka stamena, odlučna, mudra, brižna i neumorna u plemenitoj akciji oslobođenja svoje zemlje od tuđina. Tito radi neumorno do duboko u noć, uvijek je zajedno s borcima, pomiješan s narodom. Uza sve poslove koji ga preokupiraju Tito stiže da se raspita za Nazorovo zdravlje, da mu pomogne, ponekad razmijene misli. Jednom dijele krevet u starom seoskom mlinu uz rječicu. Iz svih ovih doživljaja, susreta, opažanja, razgovora, epizoda, izrasta mozaična slika partizanskog dnevnika Nazorovog, a posredstvom pjesnikovih viđenja suština veličine i tegobe partizanskog ratovanja, herojstvo prati patnja i stradanje, moralnu veličinu boraca — zločinstvo nad narodom koji je izložen neviđenim brutalnostima od strane okupatora i kvislinga, istim onim narodom koji je živio i živi već vijekovima u neznanju, zapuštenosti, siromaštvu, izrabljen od raznih gospodara. Iz gustine tih događaja izrašče takođe potresne pjesme Nazorove iz zbirke Pjesme Partizanke (Majka pravoslavna, Titov "Naprijed", Na Vučevu, Nađena djevojčica i dr.) a takođe i pripovijetke Kurir Loda i Par-

tizanka Mara. Nazorova partizanska lirika, i dnevnik S partizanima, čvrsto se ulančavaju i nastavljaju na ranije Nazorovo djelo, na pripovijetku Veli Jožo i ep Medvjed Brundo, na njegovu Šikaru i slavenske legende. Ista im je, naime, potka, život naroda u prošlosti, nada u bolje. Nekad je Nazor pisao svoje pjesme i epove, svoje pripovijetke, iz mašte, uživljavajući se u stanja i situacije prošlih vremena i vijekova, privlačila ga je priroda u svojoj njenoj čarovitosti, a sad je eto bio neposredno suočen da svoj nekadašnji maštoviti pjesnički doživljaj preispituje u surovom borbi za oslobođenje zemlje. To je opet narod Gubca koji ustaje da konačno izbori svoju pravicu, te krševite planine koje valja prelaziti u dugim kolonama sad su stvarne, tvrde, a veličanstvene u svojoj divljini, pustoši, netaknutosti, ti priprosti ljudi čije je vrline uznosio sad su odlučni borci koji lako ne klonu pred nadljudskim teškoćama. Mašta i život su se sudarili, spojili, i prevladali sjedinjeni u istorijskom trenutku preobražaja čitave zemlje. Nazor je svojim dnevnikom i ostalim književnim radovima na temu NOB-e bio krunski svjedok i dragocjeni sudionik njenog rađanja i pobjede, njenog "hoda po mukama", i konačnog trijumfa ljudskosti.

Risto Trifković

I.

BIJEG IZ ZAGREBA

BIHAĆ, 10. I.

Reče mi jednom, iznenada, Goran:

— Žele Vas. Biste li Vi k njima?

— Bih, — odgovorih.

— Sada? Odmah?

— Da.

— Da govorim s kiparom?

— Možeš.

To bijaše sve.

Dokora kipar dođe i dovede sa sobom dva nepoznata mi čovjeka: jednog smo zvali Inžinirom (što on nije bio); drugoga, nižeg i brkator, Konspiratorom (što ovaj doista i jest).

— Uredite sve s njima, — reče mi bezbradi hrvatski Michelangelo i ode.

Dogovorismo se prije svega, kako da ne ostavim sestru u Zagrebu bez pomoći i zaštite.

— Što da sa sobom ponesem?

— Što manje. Dva kovčežića. U jednom zimsko rublje, u drugom zimsko odijelo i obuću. Do dva dana doći ćemo da ih dignemo i pred nama otpremimo k Vašem cilju.

— A kad ćete po me?

— Najdalje do desetak dana.

— Kuda, kako i kamo?

Ne dadoše mi odgovora.

Moje se pouzdanje ipak ne usколеba; ne rekoh više niti jedne riječi. I moja me sestra (draga, razborita, požrtvovana, uviđavna i sestra i majka!) hitro i uredno spremi: kovčežići nekamo otputovaše.

Ali, nešto zapne.

Prođe preko mjesec dana nestrpljivog čekanja. Minu i Božić. Tek jedan ili dva dana prije Nove Godine dođe mi, s prvom jačom zimom i ozbiljnijim snijegom, tajanstveni šutljivac Inžinir i povede me autom izvan Zagreba, u općinu i mjestance Dubravu, gdje dođe pred mene i Gorana još tajanstveniji Konspirator, čovjek ozbiljan, spretan i pun pažnje prema nama.

Daljnje, zanimljivo, ali prilično dugo i teško putovanje preko Save i Kupe, danju i noću, po stramputicama, njivama i šumama, kroz onda tako zvanu Ničiju zemlju, pa dogovoreni susret s četom partizana i tužan prolazak uz do temelja popaljena srpska sela i uz jame pune zaklane čeljadi ne ću ovdje opisati. Zamolio me Goran da pustim njega o svemu tome pitanje progovoriti.

Ima ipak jedna epizoda, koju želim sam ispričati.

Prođosmo Kupu u malenu trošnu čamcu, prvi ja i Konspirator, zatim Goran s Partizanom (političkim mladim komesarom), koji će nas dalje voditi. Kad prođoh vodu, još se većma začudih što se taj plitki čamac ne prevrnu, i blatna nas voda ne prisili na zimsko plivanje; nije bilo suđeno, da Kupa, ta sadanja granica između ustaške i partizanske zemlje, bude moj Jordan, pa da u njemu nađem svoje prvo svečano partizansko krštenje.

Na drugoj obali čekala nas seljačka kolica kojima stigosome u neko selo.

Uđosmo u dvorište, prekoračismo kućni prag.

Nitko nas ne dočeka, ali Konspirator se ni najmanje ne smete, povede nas u ovelu sobu s posteljama uza zidove, sa štednjakom u jednom kutu i sa stolom u sredini. Uza stol je star drven naslonjač, a u naslonjaču čovjek. Bit će

mu preko šezdeset godina, dobro ugojen, brkat, s ovećim obrvama. Sjedi šutke i nepomično, više žmirka no gleda u došljake, dok se dvije žene i nekoliko djece stisnulo za njim u kutu.

— Dobro večer, gazda Miško! — pozdravlja ga Konspirator. — Eto me opet k tebi.

— Hm! Vidim te, — gundā on i ne miće se.

— Al vidiš i ova dva moja druga. Jedan je od njih stariji od tebe.

Ja prilazim k njemu, stiskam mu ruku, i on jedva ustaje. Primićem se k njegovima, rukujem se s njima pa vućem najmanje dijete nasred sobe.

— I sve je to tvoje, gazda?

— Ni jedno, — odgovara on tihim, hrapavim glasom. — Najbliža rodbina. Žive kod mene. Kuća krcata. Ostadosmo bez hrane, bez pića, pa i bez drva . . . propadah.

— Tako on govori još uvijek namršten; al Konspirator ostaje miran i vedar, namiguje mi i smješka se.

— Ne smiju djeca biti bez hrane! Gorane, nosi na stol i otvori, — velim ja.

A Goran nosi naše torbice i pakete. Otvara i namješta koješta na stol. Primiće klupice i stolove, sjeda na njih djeću. Konspirator je izvukao iz svoga čudotvornog džepa na kaputu, što ga ja prozvah "zemunicom", termosicu i traži čašicu da mlijeko izlije. Ali, kao da se stari medonja počeo sada buditi iz svoga prirodnog ili namještenog sna. Vrtil glavom, češe zatiljak, tare nos. Bore mu se na čelu izgladile, obrve mu se poravnale, vrhovi mu se brkova nasmiješili; veli novim glasom:

— Ne tako! Nikako! . . . Kata, donesi drva i naloži! Marija, pomuzi kravu!

I on sam ide k štednjaku, čisti ga od pepela.

Gladni je Goran, sav sretan, sjeo; reže kruh i sir, daje djeci i po komad šunke, pa i kolača što mu ga majka turila na odlasku u torbu.

Duskora smo sjedili svi uza stol. Gazda Miško jedva pristane da mu ostavimo njegov naslonjač. Žene se međutim požuriše; doniješe hljebac, vrhnje i maslaca i počеше kuhati za me neku kašu. Mrak se hvatao, i Konspirator izvuče iz džepa komad svijeće.

— Ne! — javi se opet gazda. — Kata, potraži petrolejku! Bit će još koja kaplja.

On je inače šutke sjedio; nije htio ništa ni okusiti; zamislio se, a nisam mogao razabrati, da l' ga mori tuga ili ljutnja. Kao da jedva čuje naše razgovore sa ženama i s djecom. Ja sam međutim razmišljao: da je pristalica ustaša, ne bi me oprezni Konspirator vodio u njegovu kuću da u njoj i prenoćim. Nečega se — možda — boji. Ostave li partizani ovaj kraj, doći će k njima oni "drugi", pa ga optužiti da je partizane primio više milom nego silom. A možda je — također — i škrt. Čete, jedna za drugom, dolaze i odlaze, a svaka od njih — bila ona bijela ili crna — nešto odnosi.

Svjetlo petrolejke razveseli sve; davno ga možda ne vidiše.

Sjedoh uz domaćina.

— Gazda Miško, kao da smo u nečemu jednaki.

— Hm! Pa, u čemu?

— Obojica smo stari neženje, obojica neke gazde.

— Ha! Nego, ipak . . . Ti lutaš, ja sjedim.

— Pa zašto se i ti ne trgneš? Makni se! Možeš više od mene.

On se doista trgne kao nečim uboden, no padne odmah u prvašnju apatiju.

— Koliko već godina sjediš u toj kući pokraj Kupe, u tome starom naslonjaču?

— Nisu još niti dvije godine. Proveo sam život u Americi. Mučio sam se mnogo, malo zaslužio. Kad se vratih, nađoh se sam. Uzeo sam u kuću svu tu sirotinju. A sad, eto! Ustaše i četnici; Nijemci, Talijani i partizani, pojest će me do kraja.

— Ne tako, gazda! Pojest će te nešto drugo.
— Što? — raskolači on oči i pogleda ravno u me.
— Žalost i gorčina, — odgovorih mu.
— Pa što bih inače? Nema druge!
— Ima. Ne daj se. Pobuni se.
— Hm! Nije to za me. Znaš — duga disciplina u američkoj golemoj fabrici.

— Čemu bi te ona i sad sapinjala? U ovim prilikama? Uz tu tvoju tjelesnu snagu? Eh, gazda, Miško, napravi čast svome imenu!

— Kako to?

— "Miško"! Tako se zvahu naši negdašnji uskoci i hajduci, — rekoh ja, željan svrnuti razgovor na nešto drugo.

On se opet zamisli te reče:

— Sada jedva znam, kakvi su to ljudi bili. Mnogo sam u Americi zaboravio.

— Sjetit ću te ja. No, nek me čuju i djeca.

I stadoh govoriti o bosanskim planinama, o senjskom moru i buri, o uskocima i o hajducima. Gazda je sve pažljivije slušao, isprsavao se, dizao ruku, zgrčiv pest i gladeći brkove. Kad ispričah koješta o Senjaninu Ivu, on namigne Kati da donese vino na stol; kada kazah sukob hajduka Malog Radojice s Bećir-agom u Zadru gradu, rakija se i kobasica nađoše pred nama; a kad Goran ispriповjedi priču iz svoje knjige *Dani gnjeva* o slabom progonjenom djetetu, koje vila napravi tako jakim da postade braniocem svih slabića i proganjanih u svome kraju, gazda Miško ustade, potraži šunku i stade je sam rezati, ne štedeći je ni najmanje. Kad je pak Goran otvorio priču o Tomić Mihovilu, izmišljajući sam koješta u vezi s partizanstvom i uplećući neke svoje "narodne" stihove, Miško, sav rumen od ushita i od rakije, dade — neočekivan događaj u njegovoj kući! — pozvati neke susjede da sjede, piju i slušaju.

Kasno smo one noći legli, jer Miško bijaše doista neki gazda, a htio i on da nešto priča o borbama u Americi.

"Proglasite hrvatsku republiku, pa eto i mene kod partizana!" — kliknu.

Ležaj se za svakoga našao. Ja zaspah u velikom krevetu gazde Miška koji je usnuo na gunju nasred poda. O ponoći se probudih i vidjeh kako se on polako diže, obilazi sobom da vidi je li sve u redu, i ide k štednjaku da iznova užge vatru. Spušta se polako na svoj ležaj, pušuci i gundajući dobroćudno:

— Vražjih li partizana! Mogli bi još navesti čovjeka na koješta.

Sutradan nas gazda pogosti kavom i dobavi sam kolica za putovanje; vrtio se, razdragan, oko nas.

Na koncu se poljubismo kao stari prijatelji.

Stigosmo u Slunj u mraku i po snijegu. Primi nas Glavni štab hrvatske partizanske vojske. Tu me zateče prva neugodnost: mojemu kovčežiću sa zimskim rubljem nigdje ni traga; ostajem malne go; sve što imam na meni je.

Ostadosmo ovdje par dana. Upoznah drugove Hrvate: komandanta Rukavinu, komesara dra Bakarića, druga Ortigu (Karla M.) i druge. Bi mi ugodno s tim ljudima mladim, punim vjere i poduzetnim. Goran bijaše i presretan. Na sastanku omladinaca (svaki je od njih već aktivan borac) izrekoh — na neočekivan zahtjev sviju — svoj prvi govor partizanima. Rekao sam:

*Drugovi i drugarice,
i kazat ću također: momci i djevojke!*

Nisam znao da ću danas govoriti, nisam ni slutio da ću imati sreću vidjeti vas na okupu, gledati vaša nasmijana lica, te bistre oči, pune jedne volje, jedne želje, pune jednog plamena, za koji se ja nadam da ne će nikada utrnuti, da će gorjeti sve dok nešto do temelja ne izgori, a izgori tako, da ispod pepela ne ostane ni najmanja žeravka, da se ne bi zmija opet probudila i opet ugrizla. Vi ćete uraditi što radite, kad idete putem, pa, kad zmiju vidite, petom joj glavu odmah gnječite.

Ja sam ovih dana putovao, i drago mi je što se moje putovanje tako oduljilo da nije nikada prestajalo. Od kuće do kuće, pa od "ničije" zemlje do ovdje, gdje vladate vi, to jest mi. (Pljesak). Ušao sam u razne kuće siromašne, seljačke, i spavao sam na posteljama što su mi ih velikodušno nudili da se malo naspavam; gledao sam jednu djecu, ali nigdje nisam našao tragova potištenosti. Vidjeh, u svima je jedna nada. Gledajte da vi, omladinci, tu nadu ne razočarate. U vašim je rukama da tu nadu sada i izvršite. Moramo se ugledati u komuniste u Rusiji. I oni su ispočetka puno diskutirali; sada rade, udaraju. Mi se moramo kaniti naših "horvatskih govorcija" i jedanput zauvijek koješta raskomadati, rastepsti, da osiguramo nešto novo. Eto, u vama je želja, u vama je volja, i ja se nadam da će to biti.

Drug je malo prije spomenuo da sam jučer negdje rekao, kako je ovo prvi put što se Hrvati napokon tuku za sebe.

I zbilja: od vremena, kad su vladali naši stari hrvatski kraljevi, Hrvati su uvijek bili primorani boriti se za nekoga drugoga, za Habsburgovce, za neke ugarske kraljeve; i pa onda ih je Jelačić sakupio da se bore protiv Mađžara za Franju Josipa; borili su se s jednim generalom, pa s drugim, pa s trećim, za tuđe probitke, a nikada da su ti jadni Hrvati dali svoju krv za svoju zemlju. Dok su se oni tako tukli, njihova je obitelj umirala od gladi. Naši su se Hrvati borili u Italiji, a jedna im žena nije kod kuće imala no jednu kravicu ili kozu, no i nju su joj plijenili.

Sada nije tako! Dajemo svoju krv, ali je dajemo za sebe. Kad imamo taj osjećaj u sebi, onda se drugačije diše i radi, jer znamo zašto ginemo (pljesak). Uspomena će na vas u povijesti ostati, dok bude naroda, a njega će biti i ostat će, ako vi sada ne pustite, da ga Talijani i Nijemci satru.

Govorim kao Hrvat. Vi, junački komunisti, borite se i radite sada po komunističkim metodama. To znači boriti se, braniti se, ne dati se! Vi ste prvi koji možete hrvatski

Ja sam ovih dana putovao, i drago mi je što se moje putovanje tako oduljilo da nije nikada prestajalo. Od kuće do kuće, pa od "ničije" zemlje do ovdje, gdje vladate vi, to jest mi. (Pljesak). Ušao sam u razne kuće siromašne, seljačke, i spavao sam na posteljama što su mi ih velikodušno nudili da se malo naspavam; gledao sam jednu djecu, ali nigdje nisam našao tragova potištenosti. Vidjeh, u svima je jedna nada. Gledajte da vi, omladinci, tu nadu ne razočarate. U vašim je rukama da tu nadu sada i izvršite. Moramo se ugledati u komuniste u Rusiji. I oni su ispočetka puno diskutirali; sada rade, udaraju. Mi se moramo kaniti naših "horvatskih govorcija" i jedanput zauvijek koješta raskomadati, rastepsti, da osiguramo nešto novo. Eto, u vama je želja, u vama je volja, i ja se nadam da će to biti.

Drug je malo prije spomenuo da sam jučer negdje rekao, kako je ovo prvi put što se Hrvati napokon tuku za sebe.

I zbilja: od vremena, kad su vladali naši stari hrvatski kraljevi, Hrvati su uvijek bili primorani boriti se za nekoga drugoga, za Habsburgovce, za neke ugarske kraljeve; i pa onda ih je Jelačić sakupio da se bore protiv Mađžara za Franju Josipa; borili su se s jednim generalom, pa s drugim, pa s trećim, za tuđe probitke, a nikada da su ti jadni Hrvati dali svoju krv za svoju zemlju. Dok su se oni tako tukli, njihova je obitelj umirala od gladi. Naši su se Hrvati borili u Italiji, a jedna im žena nije kod kuće imala no jednu kravicu ili kozu, no i nju su joj plijenili.

Sada nije tako! Dajemo svoju krv, ali je dajemo za sebe. Kad imamo taj osjećaj u sebi, onda se drugačije diše i radi, jer znamo zašto ginemo (pljesak). Uspomena će na vas u povijesti ostati, dok bude naroda, a njega će biti i ostat će, ako vi sada ne pustite, da ga Talijani i Nijemci satru.

Govorim kao Hrvat. Vi, junački komunisti, borite se i radite sada po komunističkim metodama. To znači boriti se, braniti se, ne dati se! Vi ste prvi koji možete hrvatski

narod spasiti iz kritičnog položaja, u kojem se nalazio do prekjučer. Rekao bih da je gospodin Hitler dogurao teški kamen do vrha, ali mu se izmakao i već se sada kotrlja natrag nizbrdo. Njegova snaga slična je lavini: što dalje ide, veća postaje, da se na koncu ipak raspadne ili jadno svrši u ponoru. Zato: držite se čvrsto, mislite uvijek unaprijed i borite se do kraja; nemojte nikada klonuti, da ne biste izgubili ni jednog trenutka.

Ja sam — kako vidite — čovjek u "nekim" godinama, i to mi je sada žao. Nikad nisam osjetio tugu što mi godine odmiču; sada mi je ipak žao. Nije mi pravo što baš u ove dane nemam nekadašnju fizičku snagu. Da sam mlađi i jači, ja ne bih odavle govorio, nego bih sjedio tu među vama. Htio bih — kao onaj drug tamo — držati pušku u ruci i gledati nekog drugog, kako ovdje stoji i govori.

Ali, to ne može biti.

Izrazit ću se "pjesnički", a vi se nemojte smijati: ja ću vas pratiti — duhom. "Duhom pratiti" izraz je svih poltrona koji ne žele rada, koji hoće samo da sjede. To nije slučaj sa mnom.

*

Želim samo, neka mi Bog dade toliko života, da mogu vidjeti uništenje neprijatelja, i da ugledam ono nešto novo što mora nastati poslije ovakve oluje, poslije tolike zloće, i poslije toliko čvrste volje, koja joj se suprotstavila.

*

Rado bismo se bili zadržali još u Slunju, al smo morali još dalje.

Povedoše nas u Bihać, gdje odmah dođosmo pred vrhovnog zapovjednika Tita, čovjeka s licem kao u mlada lava. Taj me polutajanstveni i već sada polulegendarni čovjek osvoji odmah svojim držanjem i svojim govorom.

Nadoh se u Bihaću s članovima AVNOJ-a (Antifašističkog vijeća Narodnog oslobođenja Jugoslavije). Goran se odmah približi mlađim partizanima.

Pod vodstvom glumca Afrića dala se meni u čast u nekoj velikoj dvornici priredba s deklamiranjem i pjevanjem.

Kazao sam na njoj ovo:

Drugovi i drugarice!

Kad sam s Ivanom Goranom Kovačićem pobjegao iz glavnoga grada takozvane Nezavisne Države Hrvatske (koja zapravo nije ni Nezavisna ni Država pa, bogme, ni Hrvatska); kad sam prolazio preko ravnica i šuma i preko tri rijeke da stignem u ovaj bosanski kraj, nisam znao, kako zapravo idem. A kad sam, napokon, sretno stigao do cilja, veoma sam se obrodavao što sam baš u Bihaću. Obradovao sam se ne samo, jer je Bihać poznata lijepa i uredna varoš na Uni, i jer sam u njoj došao do druga zapovjednika Tita, nego također, jer se naša nova sudbina gradi baš u mjestu što se Bihaćem zove. Drevna čar i drevna moć ima to ime za sve Hrvate, a najviše za naše ljude i mjesto, gdje su, u davno vrijeme, tamo pokraj žala morskoga, negdje između Trogira i Kaštela blizu Splita, naši drevni župani i banovi počeli da dižu nove dvore, da postavljaju temelje našoj prvoj doista nezavisnoj državi. Ne može biti puki slučaj, što se sada gradi naša nova zajednička budućnost i naša nova država u mjestu što se zove baš onako, kako se zvala i kolijevka naše prve slobodne države! Bišću grade, kao da bijaše suđeno već davno da se u tebi zgodi ono, što mi danas u tebi gledamo! A što je nakon duge seobe i stradanja pošlo za rukom našim pradjedovima uraditi u Bihaću kraj mora, uspjeh će i partizanima u Bihaću na Uni ispod Plješivice. Kad na to sve mislim, ne mogu ne izraziti svoju radost što se nalazim baš ovdje; što gledam kako Bišćani žive, čemu se raduju, i zavirujem u njihove kuće, stiskam njihove ruke. Ovdje vidim kako se sastalo bratsko kolo, muslimani, pravoslavci i katolici našli

se napokon skupa. Obistinila se stara riječ, da samo nevolje, progonstva i stradanja zbližuju valjane ljude. Muka i trpljenje su najjača veza, najčvršći cement kojim se ljudi zbiju u jedno, da sami, od sebe, sazidaju zgradu svoje budućnosti.

Slava i dika Bihaciu, gdje se, u ovom historijskom času, postavljaju temelji naše zajedničke sreće!

Ali ta naša buduća sreća oslanja se na nešto što je izvor naših dosadašnjih uspjeha, i što će nas dovesti do konačne potpune partizanske pobjede, a to je naša mladarija, muška i ženska: to je omladina iz sviju naših krajeva, s ravnicama i planinama, sa slapovima naših rijeka i valova našeg Jadranskog mora. Veselim se što je sada gledam i čujem. Čast, što mi je mladići ovdje iskazuju, ne smatram kao počast što je iskazuju meni, lično, mojoj polučelavoj glavi i mojim sijedim vlasima, no kao želju da svojim vatrenim oduševljenjem trgnu iz drijemeža i ogriju za svetu ideju i ona srca, koja bi, možda, htjela ostati hladna i mlitava pod izlikom da su već dosta kucala, i da ih protekle godine sile na pasivno promatranje i mirovanje. Omladina najbolje osjeća što je pravo. Ljudsko srce — dok je čovjek živ — uvijek gori. Stariji veli mladem: "Radi, pregni, ali . . . polako, oprezno, pametno!" Mladi pak veli starijem: "Mudro je to, ali, bez takozvane naše neopreznosti i naglosti koješta ne bismo ni započeli!" Mene svi guraju među starije, pače i među starce, al sam ja uz mlade, uz njihovu smionost, uz njihovu neopreznost, uz njihovu želju da preskoče svaki plot, svaki jarak, svaki potok, ne gubeći vrijeme u traženju gazova, brodova i mostova. Mi, Hrvati i Srbi, katolici, pravoslavni i muslimani, izgubili smo u trku naroda i previše vremena; žuri nam se. Nama je sad trčati, juriti i preskakivati da ne zakasnimo, da budemo napokon sebi glava, nikad više tuđem konju rep, tuđem dvorištu plot, tuđoj rijeci most.

Zahvaljujem se omladini ne samo za sklonost što je meni lično iskazuje, nego također i u ime svih starijih

ljudi, kojima oslabljena fizička snaga više ne pušta držati pušku u ruci ili doći usred zime amo, po teškim i pogibeljnim putovima. Negda su Mladi gotovo zazirali od Starih, i obratno. Sad je nastalo drugo, novo doba; jedna visoka i nacionalna i socijalna ideja veže sve skupa; izjednačili smo se u gledanju na svijet; zajedničke su nam nade i težnje; jedan je duh kojim sada dišemo: što je premlado, hitro živi i dozrije; što je matoro, osvježuje se; uz druga Tita sve biva jedno, u istom plamenu.

Mogli bismo ovdje, u Bihaću, proglasiti nešto što izgleda na prvi mah kao fraza, a zapravo je od velike važnosti u sudbonosnim časovima: mogli bismo javiti svima ovo: "Kao što više nema ni šovinističkih Hrvata ni šovinističkih Srba; kao što više nema šovinističkih katolika, šovinističkih pravoslavaca i muslimana, nema također više ni bijesnih i ludih Mladih, bojažljivih i mudrijaških Starih. Progllašujemo da smo svi Mladi, jer naš narod počinje tek sada da svojim duhom diše, da gradi iz temelja svoju pravu Muževnost.

Naša se budućnost i naša sreća ovdje sada rađa.

Druže Tito, vodi nas k pobjedi!

Bišću, budi nam kolijevkom!

A sve nas neka junačka partizanska sreća i odsada svuda prati!

*

Međutim, dvije me ljute zmiје ugrizoše.

Nagli prelazak od mršave zagrebačke hrane na krepku i masnu partizansku hranu navuče na me trbušne bolesti. Neoprezno spavanje na putu u nekim posteljama (morao sam spavati sav obučen!) prouzrokovalo mi svrab. Svrab stadoh odmah energično liječiti, ali, jaki lijek razdraži mi kožu, pa me duga i nesnošljiva bolest, koja se zove *prurigo*, poče — također u vezi s oboljelim crijevima — grdno mučiti oduzimajući mi san.

A sad se javi treći jad.

Započe protiv nas, sa sviju strana (Nijemci, Talijani, ustaše i četnici), žestoka, nova (zovu je: četvrta) ofenziva sredstvima što ih mi nemamo: tenkovima i avionima.

Borbu, ovdje, ne možemo primiti.

Moje je odmaranje prekinuto, moje liječenje obustavljeno.

Neprijatelj napreduje.

Valja se maknuti.

Kamo?

To zna samo Tito.

II.

U ZAMKU OSTROŠCU

OSTROŽAC NA UNI, 13. I.

Probudio sam se jutros u zamku iznad rijeke.

Nebo je maglovito. Snijeg pada.

Studeno je, ali sam tih desetak dana — vozeći se na otvorenim seljačkim kolima i obnoć — toliku studen pretrpio, da je sada manje osjećam.

Vrhovni me štab (drug Tito, zvan također i Stari) vodi sa sobom.

Juče smo proveli dan u nekom selu, pa prenoćili opet u Bihaću, danas smo ovdje; gdje ćemo pak biti prekosutra ili do tjedan dana? Hoću li ja takvim seobama, u ovo doba godine, po takvu vremenu, moći tjelesno odoljeti?

— Moram!

Međutim, dok sam se na bijegu iz Zagreba pa u Slunju, i prvih dana u Bihaću, veoma dobro držao i stekao kod nekih — u tom pogledu — glas "starca-junaka", junakovanje me je — kako već rekoh — odmah pogodilo dvjema svojim najneujunačkim strelicama: proljevom i svrabom.

Hoću li se tih dvaju jada lišiti prije nego krenemo nenađano i odavle?

Ne mislim mnogo na to. Obilazim taj veliki gospodski zamak na samom vrhu brijega, i jer mi magla i snijeg ne puštaju gledati dolje na rijeku Unu i na strme obronke

njezina klanca, biram po dvornicama koješta, uređujem sam svoju sobicu.

Postelja i pisaći stol!

Alaj — junaka! Alaj borca!

14. I.

Dvorac je prostran, na dva kata, s dvornicama i sobama: blagovaonica, biblioteka, lovačka soba, salon za muziciranje, dječja soba, spavaonice veće i manje, hodnici s lovačkim trofejima na zidu itd. Pokućstvo solidno, starinske izvedbe i stila. Nema a baš ništa u čitavom zamku što bi sjećalo na zemlju u kojoj se on nalazi; kao da je negdje u staroj Njemačkoj ili u Engleskoj. Morao je biti snabdjeven svakojakim skupocjenim kućnim potrepštinama i komforom.

Mi ga nađosmo u jadnom stanju. Kojišta je u njemu porazbacano, oštećeno, odneseno, zapušteno; prašina, smeće i prljavština. A nije ni čudo. Prođoše kroza nj Nijemci, Talijani, ustaše i muslimanski bjegunci; vlasnika (neki von Berk ili Berks) već prije nestade; čuvar je dvora mlitav — a rekao bih i lukav — starac, koji se zove Lisac, a njegova je žena (Lisica) još jasnija. Ne gubimo vrijeme.

Mladi drugovi metu sobe, peru podove, brišu prašinu; spremiše puške i uzeše metlu u ruku; nose iz varoši našu posteljenu, sijeku drva; očekuju se drugarice pralje. Vodovod se popravlja, telefon se instalira, radio je već tu, petrolejske svjetiljke već stigoše, proučava se mogućnost da se uvede električna svjetlost; sve ide hitro, bez buke, uz vještinu koja me iznenađuje.

Druže Tito, budeš li doskora tako radio i u onom starom, zapuštenom, uprljanom zamku, što se zove Hrvatka, bit će dobro! Učinila je čudesa tvoja mitraljeza, ali će se — nadamo se — proslaviti i tvoja . . . metla.

*

Srce me vuče u biblioteku.

Visoki ormari puni svakojakih knjiga starih izdanja, strukovnih i zabavnih, pa i Shakespeare, Goethe, Heine, Fénelon, Dumas, Biblija itd.; od naših i slavenskih uopće niti jedne, kao da su gospoda navlaš ignorirala narod i zemlju, gdje je dvor sagrađen. Površno ogledam i odmah bježim iz te lijepe dvornice. U njoj je i previše studeno. Veliki se starinski kamin ne da ugrijati. Dimnjak mu je začepljen. Zatrpawe ga vrane gnijezdima i izmetinama.

Ali se drugovi već latiše posla.

Otjerat ćemo i odavle sve što grakće, prlja i zatrpava.

*

Legao sam sinoć zadovoljan, jer nam stigoše dobre vijesti o partizanskim borbama u bivšoj Jugoslaviji i o bitkama u Sovjetskom Savezu. Noć sam pak slabo proveo; mučile me obje moje bolesti.

Kanio sam danas čitav dan ležati. Ipak ustadoh; namažah opet lijekom tijelo; oprah se i obrijah; presvukoh se; i sad mi je nešto bolje.

Sjedim i mislim na sestru.

Živimo katkada godinama s nekim, a ne upoznajemo ga do dna; najedanput bljesne iz njega. Irma je stara, boležljiva, povučena, sama samcata, vješta samo kućnim poslovima, cijeli svoj život obiknuta samo na me i zaposlena samo sa mnom — a sad, izenanada: "Sestro, eto! pa što bilo". A ona u prvi čas probljedjela pa se zamislila i rekla: "Vjerujem da će pravednost konačno pobijediti, ali se bojim da ćemo mi oboje kod toga nastradati, već zbog naših godina i našeg zdravlja. Netom stekosmo i uredismo se i umirismo se . . . tako nešto! Ali nek bude! Ta, čovjek si". I ona mi — ne misleći na sebe — spremi sve što mi trebalo

za bijeg; i ne pokuša uskolebati moju odluku. Stavio sam sve svoje u njene ruke, odredih je oporukom svojom univerzalnom baštinicom, opskrbih je čitavim svojim gotovim novcem, potražih joj kod prijatelja sklonište u slučaju da bi je gonili ili ne bi mogla podnositi osamu. U času odlaska štedio sam je svakako; ona misli da sam u autu stigao sve do cilja, a najviše u dva dana. Poslao sam joj po našem kuriru dva pisamceta ne kazujući joj da sam ostao bez čitavog rublja i da sam sada dvostruko obolio. Sve to nije tako važno i sve će proći; nju ne ću da zabrinem i rastužim.

Bojim se da je ne počnu goniti, pa nestrpljivo očekujem od nje vijesti.

15. I.

Snijeg. Magla. Tišina.

Vrijeme kao da je stalo. Ne znam više koji je dan u tjednu; džepni me sat izdao, magla mi ne da raspoznati po suncu koja je zapravo ura prije ili poslije objeda. Izgubio sam osjećaj vremena što ga, eto, imaju vrane, koje kao da po točnom vremenskom redu i po nekom planu oblijeću krovove tornjića na krovu ili prave neke izlete ili se kriju u bršljanu na zidovima, u dvorištu i u parku.

Dan ipak hitro prolazi.

Čitam saopćenja britanska i američka, izvještaje TASSA, SIBA i Rajterove vijesti, domaću partizansku štampu; slušam radio. Htio bih što prije ozdraviti da ne smetam svojim tjelesnim nevoljama ljudima od akcije, pa sjedim ustrpljivo u svojoj prilično ugrijanoj sobi; objeđujem s Titom i s drugom Crnim: vodimo s njima razgovore, i doznajemo koješta i staro i novo; shvaćam uvijek jasnije situaciju i prilike, borbe i poteškoće koje nas čekaju.

Bit će rada, opasnosti i muke; konačna pobjeda ne može izostati. Pa kad bi ona i izdala, valjalo bi ipak ova-ko.

Dobar glas hrvatskog naroda iznad svega! Ne smijemo nestati kao robovi, kukavice i lakaji, kao mlitavci.
Radije časno pasti!

*

Dva su čovjeka koji na me napraviše do sada najveći dojam. Znam, po prilici, odakle su, al im još ne znam ni imena ni prošlosti.

Prvi mi se pokazao drug Konspirator (Hrvat). Tih, šutljiv, oprezan, vodio je mene i Gorana od Dubrave kod Zagreba do Bihaća. Što sretno prođoh i zdravo stigoh, moram njemu zahvaliti. Na samom putu opskrbio me boljim rukavicama, čarapama i pokrivačem, pa i hranom boljom od one što je bijah sa sobom ponio. Kad izvrši do kraja svoj zadatak, nestade ga. Poljubismo se prijateljski, ali on ostade gotovo hladan na zahvali i priznanju.

O Titu (Hrvatu) ne ću ovdje ništa kazati. O njemu će se mnogo govoriti i pisati; suđeno mu je da uđe u povijest našega naroda. "Tito! Tito! Tito!" usklik je svih mladih partizana, kada skupa sjede i kada idu na ratovanje. S tim imenom i u smrt.

Čudnovato je, kako se takvi ljudi od akcije pojavljuju iznenada, gdje i kada treba.

Predao sam se s povjerenjem tim polutajanstvenim Neznanima u ruke. I ne kajem se. Ne pitam ih ni sada, tko su, kakva im je prošlost i odakle su.

Vjerujem u instinkt koji me vodi.

*

16. I.

Doznao sam nešto o ovome zamku.

14 kilometara od Bihaća, 430 m nad morem, 200 m nad koritom rijeke Une. Jednom rimski kaštel; u XVI. vijeku tvrd grad grofova Blagajskih; u XIX. svojina turskog bun-

tovnika kapetana Beširevića, dok ga Omer-paša većim dijelom ne razvali. Godine 1902. kupila ga Isabella von Berks i nanovo ga sagradila, u romanskom stilu, na samom vrhuncu čunjasta brijega.

Frau Isabella von Berks, koji je od mnogih starinskih slika tih cvatućih, dostojanstveno i gospodski obučениh žena, što vise o zidovima ovog zamka, tvoj portret? Što te natjera doći izdaleka u ovu pustoš i samoću da gradiš pred 41 godinu nad strmim obronkom puste unske doline, pokraj osamljena muslimanskog sela, na ruševinama rimskim i srednjovjekovnim, takav dvor s tornjevima, s terasama i bastionima?

Nostalgija za prošlošću i životom tvojih praotaca? Ili neodoljiva sklonost za romantikom tvoje — možda — pjesničke ženske duše? I ja znam draž i zov starine; dva sam decenija boravio u sjeni starinskih kula, a gdje ih nije bilo, gradio sam ih ma kako i čime bilo, pa i ispaо pri tome malko smiješan. Ti si gradila naveliko i solidno; uložila si — vele — u tu građevinu čitav svoj miraz.

! Frau Isabella von Berks, prije no odem odavle, moram ti u trag ući; moramo se nekako upoznati. Ne vjerujem da te nedavno zakopaše, u osamdesetoj tvojoj godini. Ja te, graditeljice krupnog dvokatnog zamka s posteljama pod baldakinom, s vratima okovanim ručnim radnjama, sa sjedalima od urezana drveta, s visokim zrcalima u pozlaćenim okvirima, na svakom koraku ovdje osjećam.

I znam već da ćemo se možda čak i sastati.

Moje me dvije bolesti noćas i danas manje smetahu. Predveče sam izašao u široko, drvetima zasađeno, dvorište. Snijeg je visok; stabla i bršljan, što se penju do vrha zidova, svi su bijeli. Šteta što mi magla ne da gledati u klanac, gdje čujem kako Una šumi; muklo šumi, ali ipak u njenu glasu nešto veselo pjeva, baš kao i u svima nama: naši partizani postigoše u Lici nov uspjeh, Rusi su na domaku Rostova.

Uno, uz tvoj ću šum noćas slatko spavati.

Neki vele da je herojsko doba partizanskih borba već minulo. Ja bih rekao da nije baš tako.

Voditi gerilsko ratovanje, koristeći se često i zimom, snijegom, kišama; ne imati no ono što si mogao oteti u borbi (a to znači biti više puta bez puške, polugo, bos i gladan); udarati gotovo uvijek na protivnike koji su u većem broju i mnogo bolje svime opskrbljeni, praćeni tenkovima i bombarderima; imati prijatelje tako daleko, da te stvarno ne mogu, uz najbolju volju, ma baš nikako pomoći, a biti sa sviju strana okružen neprijateljima; nešto danas osvojiti, znajući da ćeš to možda već sutra morati iz ruku pustiti; boriti se posvuda i neprestano, a stvarajući sami uvjete za mogućnost svoje borbe; ne biti uvijek u prilici da dadeš pušku, kruh i cipele onome koji bi rado s tobom htio, — da, sve to i još koješta drugo pokazuje, da herojsko doba partizanskih borba još nije minulo. Oslobođen je dosad od okupatora i od njihovih slugu teritorij veći od površine Švicarske i Belgije, ali poteškoće partizana nisu još prošle: njihovo je ratovanje još uvijek u fazi junaštva. I sada su ideja i vjera glavno oružje i glavna hrana.

Danas smo u ovome gospodskom zamku, doskora bismo mogli biti pod snijegom zatrpanim krovovima kakvih koliba usred šume.

Bože, daj mi zdravlja da — s veseljem — sve to i ja proživim!

Jest, "s veseljem", jer — eto — komandant bataljona, drug Momo, ulazi naglo u sobu; oči mu se smiju i usta mi njegova donose vijest o ruskoj pobjedi kod Voronježa i o novom našem partizanskom uspjehu.

Ča ira!

*

Prevarih se. Noćas nisam mogao usnuti; ustao sam te izašao na hodnik.

Tišina. Svi spavaju, osim Tita koji radi u svojoj sobici, i momaka što čuvaju stražu pred kapijom. Ponoć je, ali bjelina snijega svuda naokolo pretvara ponoćnu tamu u neki sumrak koji prodire kroz staklo prozora; vidim i bez pomoći električne džepne lampice. Šuljam se u biblioteku pa u blagovaonicu, gdje ima na zidu najviše starih svečanih slika plemića i plemkinja.

Engleski je to dvorac, iako građen u Bosni; a vele da gotovo po svim engleskim zamcima luta bar po jedna avet. A kada da se avet pokaže, no baš sada, dok "barbari" u ove dvore ulaze? I čija bi to sjena mogla biti, negoli baš avet Isabelle von Berks koja ih gradila, uloživši u njih tolik novac, tolik trud i toliku ljubav? Da nije sišla noćas iz okvira svoje slike, i da ne luta po svim prostorijama il sjedi u blagovaonici, na čelu stola, rastužena i ljutita, čekajući na me?

Ja sam se već navikao susretima i razgovorima s avetima iz davne i obližnje prošlosti; ne bojim se.

Ušao sam u trpezariju; stao sam, jedva dišući. Muk je i mir potpun. Ne vidim i ne osjećam nikoga. Sad ću nešto pokušati. Rasvjetljujem lampicom jedno za drugim sva lica na zidovima. No ona i sad ostaju nepomična, hladna: usne se ne miču, trepavice ne trepeću.

Rekao bih, kad bi se ta ponosna gospoda mogla u svojim okvirima maknuti, uradila bi to, samo da mi okrenu leđa.

Prokleta plemenitaška gordost!

19. 1.

Došla iz Bihaća drugarica doktor i našla da se nisam još lišio svojih jada; što manje kretati se i što manje jesti! A ja želim hodanja i jela. Što se tiče jela mogu je i poslušati; hodati ne mogu i kad bih to htio. Zamak je nad strmi-
nom, dvorište mu i park ograđeni visokim starim zidom

krcatim bršljana; pred svođem vanjskih vrata stoje straže koje nikoga ne puštaju ni van ni unutra; po parku se teško ide, jer je natrpan snijegom. Sada tek vidim da mi je tu boraviti kao nekom zarobljeniku.

O, Tito, kovaču naše slobode, kamo me povede? Što to uradi sa mnom?

A nebo je danas vedro; sunce sja; snijeg je suh i iskričav; zrak veselo treperi, kao da se i on veseli sinočnoj vijesti, da su Rusi oslobodili od duge njemačke opasde izmučeni Lenjingrad.

Ali ja bih želio nešto, bar izdaleka, vidjeti.

Idem na terasu pred mojim prozorom.

Una se krivuda duboko poda mnom, gotovo crna u bjelini snijega oko nje. Vegetacija na njenim obalama i njezinim otočićima oskudna je; strmine iznad nje jednolične su, pokrivene rijetkim i niskim grmovima; o kakvoj šumi nigdje ni traga. I visoravni s lijeve i s desne strane iznad rijeke također su gole; sve što uvis strši jesu minareti seoskih džamija. Otkud onda svi ti lovački trofeji, tj. svi ti manji i krupniji rogovi različite divljači što kite u hodnicima zidove zamka? Iz ovoga kraja nikako, a Grmeč je planina daleko, i ne znam, kakva je. Neki je od Talijana, koji su prije nas ovuda prošli, ostavio napisano olovkom na zidu: *Corni dalle teste dei nobili von Berks e dei loro parenti nobili von Geramb* (Rogovi s glava plemića Berks i njihovih rođaka plemića Geramb.) Sjajno! Opljačkati zamak i uvrijediti zatim vlasniku kuće sve pradjedove muške i ženske loze kojih slike (perike i krinoline) vise na stijenama u dvoru.

Penjem se na višu, veću terasu na pročelju zamka.

Vidik se nije mnogo promijenio, ali je širi, rekao bih: veličanstveniji.

Ovdje su gospoda (sama ili s gostima) u lijepe dane sigurno rado sjedila, gledala Unu s mlinom do nje i s mostom preko nje, zazelenjenu šikaru na strminama širokoga klanca i na suprotnoj visoravni, možda najradije baš onda,

kada sunce istječe i zapada. Jata vrana nisu tada polijetala nad zamkom i graktala; pjevale su ptice u grmovima, i čulo se dozivanje slugu i seljaka što se penju uza strminu putem, koji je do dolaska Talijana bio sav oivičen stablima; dakle planine činile se kao zelene piramide. Kako su morale blistati uveče zvijezde na ovom otvorenom nebu! Kako ovdje može čovjek koješta zaboraviti, smiriti se i prenijeti u neki novi svijet, uzdignut visoko između neba i zemlje — a baš onda, kad je mladost već prošla, i duša bolno dozrela!

Isabella von Berks, ja te počinjem sve više razumijevati.

Možda ću te jedne večeri ili noći naći baš ovdje.

21. I.

Tito je uvijek u svojoj radnoj sobici pokraj velike blagovaonice. Prima vijesti, daje i odašilje naloge, diktira i piše. Sjeća me na šutljiva pauka koji je odavle iz tišine osamljena i zaboravljena kuta raspleo svoje niti nadaleko i naširoko, onkraj rijeka i planina. Njegovi se momci bore posvuda s Nijemcima, s Talijanima, s ustašama i s četnicima; u Žumberku, kod Gračaca; Teslić je osvojen i oslobođen. U Bračkom kanalu na Jadranu kao da su se opet pojavili drevni neretvanski i omiški gusari koji su napadali lađe mletačke republike; naši su drugovi zarobili nekoliko talijanskih lađa jedrilica (trabakula) s hranom za ustaše Paveličeve i za četnike ljubimaca londonske jugoslavenske vlade, Draže Mihajlovića. Kako Tito zna držati u ruci sve niti, određivati i zapovijedati, a ne gušiti incijativu pojedinaca! Zato ga — mislim — momčad toliko sluša i toliko voli. Tako nastaje, sve naglije, prava naša vojska.

Momci već pjevaju o njemu.

*

Inje se u parku, s grančica stabala, polako truni u lagane blistave pahuljice. Najviše pada s četinara što bi htjeli

nametnuti toj bjelini sav sjaj svojih tamnozelenih krošnja; redovima jorgovana, kao da se još ne da otresti sa sebe bijelo rehavo cvijeće kojim zima nakiti gole im grančice.

Snijeg se na tlu osušio i slegao pokrivši se kristalčićima što sjaju na suncu.

Svagdje, najviše na bršljanu, svjetlucavi vijenci, vezovi i čipke.

Vrane lete visoko; pokatkad su suncem tako rasvijetljene, da se pričinjaju gotovo bijelima. Neke se ptičice, u blizini, javljaju. Šum je Unin sve jači i veseliji u ovoj tišini.

Zimska idila!

Ali ne može da me očara; još je pred mojim očima što vidjeh, kada prijedoh Kupu: do temelja popaljena i razorena sela, lijepe varoške kuće (najviše u Vrginmostu) bez krova; jame, gdje su nagomilani djeca, žene i starci, nožem zaklani; i još mi je u ušima pričanje i plač seljakinje, kod koje sam jedne noći prespavao. Što se sve krije pod tom suncem obasjanom, iskričavom bjelinom!

I jad nije još svršio.

Neprijatelji (Nijemci, ustaše i domobrani s jedne strane, Talijani i četnici s druge) kupe se da nastave svoj strašni rad. Dižu se na nas; jedni su od njih već prešli Kupu.

Hoće li nam uspjeti dočekati ih i suzbiti?

Po bjelini ovog snijega kao da sada prolaze odsjevi crveni kao krv; Una se javlja glasom nalik na hroptanje u probodenu grlu . . .

*

Večer. Uštap sja.

Sjene su napučile dvorište i park, sve tamo do starih rimskih ili turskih zidina i do glavnih vrata pod mračnim svodom. Ali bivaju uvijek kraće i tanje, dok se uštap visoko diže na jasnijem nebu.

U meni se vedri, baš u ovaj čas.

I naš narod proživljuje sada možda najvažnije dane.

Izbaciti iz sebe sav svoj vjekovni mutni talog, pročistiti se i afirmirati se ili zauvijek propasti.

Naš je život bio do danas nikakav: život slugu i robova. Prvi je ovo put što se dio hrvatskog naroda, a upravo onaj koji je najbliži zemlji, prkosno — uz Srbe — diže, da se, gotovo bez oružja, bez obuće i bez hrane, bez ičije pomoći, bori samo za sebe. Nov je nagon koji ga vodi; nisu ni uskoci ni hajduci osjećali ovako; njegova je svijest sada šira i dublja. Osjećaj slavenstva i hrvatstva probio se iz dubokih, davno zatrpanih izvora. Sve što ključa, naporedo s nastojanjem da se stvore naprednije socijalne prilike, oplemenjuje htijenje, uzvisuje želju, kruni djelo.

O mjesече, ti mi sjaš i griješ me kao sunce u toj bijeloj zimskoj noći.

22. I.

Gotovo svaki dan — sad iz kojeg mračnog kuta na tavanu, sad iz rupe u zidu, sad iz kakva drugog sakrivališa — iznose različite predmete od stare plemenite kovine: kandelabar, pladanj za voće, kutljaču od srebra, kovčežić za držanje nakita, kutiju za ženski toaletni pribor i drugo.

Zamak je dakle opljačkan, ali ne dopljačkan; koješta se u njemu još krije. Valjalo bi — da se dublje uđe u tajnu — pretražiti temeljito sve tavane i podrume, kucati po zidovima, kopati u dvorištima pa i u parku.

Mi se tim ne bavimo; ima što nas više zanima.

Bombarderi prolaze nad ovim klancem; traže nas i možda su nas već i nanjušili. A sve to "blago" nama ni najmanje ne treba; druge su naše želje, brige i potrebe.

Jedini koji bi htio ovdje "kopati", to sam ja.

Htio bih bar nešto iskopati iz nečeg drugoga — iz šutljive tajne mrtve graditeljke toga zamka.

Južno vrijeme. Termometar na gornjoj terasi pokazuje, na suncu, u 10 sati, 15°C iznad ništice.

Snijeg se naglo topi; okolina oživljuje, pokazuje svoje potankosti: putove, staze, šibljije, osamljene kućice. Mreža smeđih crta razgranala se posvuda. Nove se boje pojavljuju na Uni, penju se uz proplanke, šire se po visoravnima. Povorka bijelih oblačića prolazi bilom daleke planine. Najbjeljemu se od njih prohtjelo sjesti na vrhunac jednoga od onih triju osamljenih bregova, što, nalik na piramide, strše s one strane rijeke, na snijegom pokrivenoj ravnicu baš prema mojem prozoru. Jutros gledah, kako na njemu sunce istječe, a sada gle taj oblačić!

S tavana zamka odletjelo je na sunce nekoliko golubova. Jedan od njih sišao je k mom prozoru; guče i lupa kljunom u staklo. Omen?

Vorošilovsk je oslobođen; Tunis se osvaja.

Jesu li to sve znaci da se kule Zla već ruše?

Ne ulazim u tajne Zapovjednikove; ipak znam da se naši momci i sada na više mjesta bore; nove navale odbijaju; u nove, još neoslobođene krajeve prodiru donoseći okupatorima gubitke i štete.

Tito šuti, dok nema da javi nešto krupnije. No, ja na nešto pazim. Gledam mu u oči i usta, kad izlazi iz radne sobe i sjedne s nama za stol. Oči mu žvlje blistaju, usne mu se posmjehuju. Sad već znam da je primio dobre vijesti. Ne će odoljeti, doskora će i progovoriti.

Razveselit ćemo se i nasmjehnuti se onda i mi, svi, osim tih starih ukočenih i hladnih tuđinskih plemića na slikama o zidu blagovaonice.

*

Momci bi htjeli zaklati i pojesti golubove što zimuju na tavanima, ali Tito ne da. Kada pođemo odavle (a to bi mo-

glo i prekosutra biti), mora sve što smo ovdje našli ostati na svome mjestu; ne smije se dirati ni u te ptice. Veli Tito: "Takvom se dvorcu hoće i jato golubova".

A jedan se golub prestrašio, našao — bježeći — put u donji hodnik, i, ulovljen, svršio u Titovim rukama.

Gledam, kako Zapovjednik ogleda, je li zdrav i čitav; gladi ga dlanom pa otvara prozor i pušta ga da odleti.

Takav je dakle taj vođa "banditskih čopora", "pljačkaša" i "krvoloka"!

A ipak ima toliko dubokih oštih pruga na njegovu čelu.

24. I.

Moja želja i traženje nisu bili uzaludni.

Približila mi se Isabella na drugi način: prirodnije, jednostavnije, bez fantastičnih avetinjskih zbivanja; pustila je da se sastanem sa zgrbljenom, krezubom staricom Lisicom (ženom čuvara Lisca), koja je gotovo čitav svoj vijek proživjela u štalama i u drvarnici zamka.

I ona mi koješta priča.

Bila je graditeljka dvorca visoka, vitka žena dugoljasta lica i plavih očiju, lijepa i u kasnoj starosti. Malorjeka, ponosita, tvrda vladanja, ali meka srca. Najviše je voljela muža, starijeg sina, osamu i svoje dvore. Supruga je zakopala ovdje, u parku; sin joj je u Slavoniji. Lisica mi pokaza njene sobe, gdje je i kutić za obavljanje molitve; povede me do njene slike. To je povećana fotografija, na kojoj kastelanka Isabella von Berks, rođena Adamović pl. Čepin, nosi jednostavnu građansku bijelu bluzu s vrpcom na prsima, po modi prije prvoga velikoga rata; kakvu dekoltēju, čipkama, staromodnoj frizuri, nakitu i grbu na toj slici nigdje ni traga. Vjerna Lisica ne zna, ima li gdje — možda kod sina u V. — kakav njezin portret u staroj plemićkoj nošnji.

Drugo o njoj ne mogu od te žene doznati, pa ne znam što da mislim, gledajući sad Isabellin raskošni starinski "burg", sad nienu jednostavnu modernu "sliku".

Ali mi ona šalje drugog vjesnika. To je drug Crni, koji je negdje našao rodoslovno stablo obitelji Berks i dva snopića Isabellinih pisama njezinu starijem sinu. Pisma su iz godine 1922. i 1923., napisana staračkom, a još čvrstom energičnom rukom. Piše ih ponajviše iz Njemačke, gdje je onda boravila kod kćerke barunice, majke devetero djece, u godinama inflacije, nestašice, pa i bijede. Stara ponosna kaštelanka, koja uđe u obitelj *earl of Berks*, prognanog iz Engleske, uz gubitak grofovske časti i imanja, za vrijeme Jakova I. i ganjanja katolika, muči se s kćerkom oko brojne unučadi, vršeći s naporom i teške kućne poslove. Ona to diskretno priča dalekom sinu, koji privremeno boravi u njenom *burgu* na Uni, a ne hvali se, ne tuži se, ne pokazuje nikakve gorčine prema udesu, prilikama i ljudima. Sinu govori nježnošću kao da je još dijete; jedva dira — diskretno, izdaleka — pravi razlog, zbog kojeg je ostavila svoje djelo, mili joj zamak na Uni, prepustila ga nekoj drugoj osobi, kojoj se — rekao bih — to osamljeno boravište ipak ne sviđa. Nema u njenim pismima nigdje ni traga gordosti, plemenitaškom prkosu, ogorčenom tužakanju i predbacivanju. Smirena rezigniranost i topla majčina ljubav izbija gotovo iz svakog retka; njeno je srce kao dozrelo voće; i posljednja trpkost prometnula se godinama, u dane opće nevolje, u sladčinu. *Mein liebes Kind*, način je, kako počinje svaka od dugih poslanica sinu, koji je već odrastao, suprug i otac; a u tim je riječima čitava njena duša; na svoj *burg* kao da počinje sve manje misliti.

Frau Isabella von Berks, rođena Adamović Čepinska!

Ponosna graditeljka polusredovjekovnog zamka po engleskom uzoru, a na kraju, u godinama duboke starosti i poteškoća, požrtvovna baka i nježna majka hrvatskog srca!

Maglovita hladna romantika tuđinskih plemenitaša sa sjevera, pročišćena i pobijeđena u dane jada našom sla-

venskom, plebejskom, toplom i požrtvovnom osjećajnošću!

Isabella von Berks nije u Ostrošcu zakopana; njena avet ne vjetropiri po ovim dvorima. Uzalud je dakle sada ovdje obnoć tražim. Ali, bude li ono, čemu se Tito nada, njena će se sjena, pod ovim krovovima, ipak pojaviti.

Bit će to onda, kada prometnemo zamak u oporavilište za siromašnu djecu ili za ispaćene borce.

Isabella Adamović Čepinški nije potrošila uludo svoj miraz.

Graditi!

I ne znajući baš uvijek čemu.

*

Život se u dvorcu naglo mijenja.

Što se namjestilo i uredilo, opet se hitro razmeće.

Amo kovčežiće, vreće i torbe!

Već sutra selimo.

Idila se u zamku Ostrošca naglo prekida, dok se magla javlja, oblaci se dižu, kiša prijeti.

III.

U POKRETU

BOSANSKI PETROVAC, 25. I.

Ostavismo sinoć Ostrožac; stigismo amo jutros prije zore.

Neprijatelji navaljuju istovremeno s više strana: Nijemci s ustašama i s domobranima (bombarderi i tenkovi), Talijani s četnicima; hoće — veli se — da nas jednom sasvim svladaju i da nas potpuno istrijebe; Slunj su nam već oteli.

Partizani, brojem manji i mnogo slabije naoružani, drže se svoje prokušane taktike.

Tita je nestalo, ali ga osjećamo negdje u blizini: što osamljeniji, to aktivniji. Ovo su njegovi veliki dani.

Kod svih nas nikakve tjeskobe; najveće pouzdanje.

Drug Crni, uz koga sam kao i prije, još intenzivnije radi; pun je vjere.

*

Uređujem opet sebi sobu, čednu u čednoj kući.

Petrovac je oveće selo, gotovo varošica. Ima i ovećih kuća, od kojih su mnoge prazne, jer su oštećene u borbi između ustaša i partizana; propadoše također jedna džamija i pravoslavna crkva. Zapuštenost i nestašica svega.

Ovdje ima i zarobljenika, nešto Nijemaca i mnogo domobranaca. Dva mi Nijemca oprašće pod sobice, pa ih nagradih cigarom.

Čudo s tim domobrancima! Raspoznat ćeš ih po tromim kretnjama, po flegmatičnom i malne praznom izražaju lica. Gotovo se svi prepadoše, noseći partizanima oružje i municiju, Sad su tu; valja ih čuvati, hraniti, skrbiti se ipak za njih. Drže se nehajno i pasivno; ne vole ustaša i četnika, od kojih su mnogima obitelji već stradale; ali se rijetko koji odlučuje okrenuti se bar sada protiv njih. Ne će, uopće, da ratuju; traže da ih se pusti kući. Uzalud im veliš, kako bi time mnogo riskirali; ulovit će ih, iznaći, možda i prestrogo kazniti, te ih opet naoružati i poslati iznova u vatru. No sve ne pomaže: mlitavci, pacifisti, "čovjekoljupci". Eto, do čega je dovela naivna nauka Stjepana Radića i Vlatka Mačeka, koji pušta da hrvatski seljak, u odlučne dane, pasivnošću i čekanjem pomaže okupatorima u komadanju i istrebljivanju našega naroda.

Jadni li smo! Žalost me i sram hvata.

*

Pričaju mi da je "ministar prosvjete" dr. M. Starčević kazao na zagrebačkom radiju, kako su me partizani "otelili", dok sam nekamo išao na oporavak. Rekao je — vele — da me oni sada drže u šakama i da me zlostavljaju. Tko zna, jesam li još živ. Zadadoše partizani "težak udarac i hrvatskoj kulturi". Pjesnika više nema, i ojađen ne počiva u miru.

Nekrolog!

. . . Prekidam.

Bombarder zuji.

Nad cestom, kud ide povorka seljačkih kola, pucnjava i prasak.

Da vidim!

*

Ne vidim ništa; bombarder prođe ne napravivši štete.
Obadoh središte varošice.

Neki mladi, nenaoružani vojnik šeta, u opancima, pred drvenom kućicom; maše štapićem i pjevucka talijanski.

— Vi ste Talijan?

— Jest. Više je mjeseci što sam tu; čuvam kukuruz u toj daščari. Ima nas desetak u ovome mjestu. Zarobiše nas kod Livna.

— Kako se to zgodi? — pitam ga.

— Morali smo bježati. Četrdeset nas zašlo tamom u neku močvaru. One koji se ne ugušiše nađoše i odvedoše sa sobom partizani, ti "*buoni ribelli*" (dobri buntovnici).

— Znam da ih inače zovete "*buoni banditi*" (dobri razbojnici).

— "*Ribelli*" ili "*banditi*", nikako pak "*malandrini*" (lopovi). Čast partizanima!

I on ide niz ulicu, gotovo skakutajući, mašući opet štapićem. Ozbiljni ga muslimani gledaju i smiju mu se. Jedan mi od njih veli.

— Prošlo je jednom 7000 takvih kroz ovo mjesto.

— Jeste li od njih mnogo trpjeli?

— Nismo. Samo prođoše. Nastradaše mnoga drveta, nešto stoke, preko dvadeset mačaka i dva ili tri psa. Bili su mnogo gladniji od Nijemaca i ustaša.

— A partizani?

— Eh, s njima nam je najbolje. Ta, sam vidiš.

Jest, vidim, ali da iskreno priznaju i hvale, ipak ne vjerujem. Muslimani su i ovdje kao i u Bihaću oprezni, rezervirani, ne suosjećaju ni s kim, čekaju na koju će stranu prevagnuti.

Nađoh se pred ovelom zgradom gdje sjede zarobljeni domobranci. Uđoh i bijah poveden u jednu od časničkih soba. Sve još mlađi ljudi, Hrvati. Porazgovorismo se. Iskoristih priliku da im nekoliko riječi rečem o općem položaju, o času koji je kucnuo za opstanak i čast hrvatskog naroda. Slušali su me šutljivi, zamišljeni, s tragovima nartnje borbe na dnu duše. Bi mi drago, kad upoznah, da bi

me opet rado vidjeli i slušali. Pri odlasku (ne htjedoh dugo ostati i nametnuti se) jedan me od njih zamoli da posredujem za njegov pristup u partizane.

Moram opet prekinuti.

Neprijateljski avioni iznova prolaze pucajući iz mitraljeza.

Znak, da ofenzive traju; možda uvijek žešće.

*

Htio sam u ponoć leći, kad se vrata otvoriše.

Drug Crni je na pragu.

— Valja se spremiti. U četiri sata putujemo.

U ŠUMI, 27. I.

Još je mrak. Studeno je.

Stali smo, penjemo se uza strminu, dok ne stižemo do nekoliko željezničkih uskih kola skrivenih pod gustim četinarima.

U njima je Tito, već budan i u poslu.

— Sad ćeš, družo, istom doznati, kakav je pravi partizanski život. Sam si htio . . .

— I ne kajem se. Možda nije tako strašan.

Kola su stara, istrošena, ostaci šumske željeznice industrije drvom "Šipad" kraj mjestanceta Oštrelj, prije naselje s pilanama, radničkim kućicama i s vilama, sada potpuna ruševina. Ne mogu do njega, jer je šuma natrpana polusmrznutim snijegom, po kojem moje noge nikako ne mogu; čitave noći nisam spavao; koljena mi nisu danas baš čvrsta. Skitam se samo oko vagona, kud se može, a da ne posklizneš. Vele mi da u tim šumama žive divlja mačka, lisica, vuk, medvjed.

— Pa, eto, i partizani! nadodajem ja; sebi velim: Mojemu je medvjedu Brundu, kurjaku Vukanu, liscu Striku i mačku Munjku bilo na Velebitu pokraj mora mnogo bolje. Radije najjača bura (suha, zdrava, gotovo vesela) no ovakav snijeg i zima! Kako bi sve drukčije bio ispao moj životinjski epos, da sam mu događaje smjestio u Oštrejskoj šumi! Zapravo ista priča uz iste životinje, ali sve mračnije i tmurnije. Jedno je ipak sasvim drugo: Tito nije Brundo.

Dan sviće; ja cvokoćem zubima i bježim opet u kola. U njima pećica gori, a na takav način, da mi je glava u vatri, noge u ledu; bit će to od trošna im poda kroz koji studen prodire.

Legao sam, dugnuo visoko noge i nečim ih omotao. Sad mi je dobro; drijemež me hvata.

Alarm!

Neprijateljski je avion sada nad obližnjom cestom, sad iznad nas. Da nije ugledao dim iz naše pećice i kuhinjice? Valja se dignuti i zakloniti dublje u šumu, pod gušća stabla. Trista mu jada! Zar ne bi mogao biti svojim od veće koristi tamo negdje na dalekom frontu, gdje Rusi Nijemce gone?

Nije ništa otkrio, i odletio je.

— Vratit će se — vele mi.

Vidim, kako Tito ide mirno i hladnokrvno u kola gdje je telefon; ja se vraćam k postelji.

Ovog me puta ni ponovno zujanje nad šumom, ni daleko praskanje ne uznemiruje.

Osjećam da ću zaspati.

Probudio sam se jači i bolje raspoložen.

Neke bijelocrne oveće ptice sjede na grani pred prozorčićem; kao da me zovu. Okrijepio sam se kruhom i toplim čajem te izašao. Lutam oprezno naokolo, s nogama u snijegu i do koljena.

Eh, da su tračnice slobodne, i da nam je kakva lokomotiva, pa proći kroz tu šmrznutu šumu! Sastavio bih nov

epos, pandan *Medvjedu Brundu*. Ali, ovako . . . pao sam i istukao koljeno.

Natrag! Nisam još pravi partizan.

*

Dočekasmo noć i prosljedismo put u Drvar.

DRVAR, 28. I.

Drvar je varošica na širokoj ravnici između gora Klekovača i Jadovnika. Teče niz nju rječica Unac, da uroni negdje u Unu. Strmine su krševite. Snijegu nigdje ni traga; sunce grije kao pred proljeće.

Ustajem u osamljenoj kućici, gdje prespavah, prolazim most, idem u mjesto. Obilazim mu jedan dio. Varošica se protegnula uza cestu, popela se pogdjegdje na brežuljić. Kuće su od kamena, oveće, mnoge od njih oštećene, neupotrebljive, izgorjela je "Šipadova" tvornica celuloze, crkve i drugo.

Prema zgradi, gdje sjede zarobljeni domobranci, vidim maleno partizansko skladište. Ulazim i tražim komad sapuna.

— Ne mogu bez dozvole. Javite se u onoj kućici tu blizu. Intendantura.

Idem. Pred vratima intendanture stoji djevojka partizanka.

— Zdravo, družo Nazore! Da l' si zdrav i veseo?

— Zdrav jesam, veseo nisam.

— Zašto?

— Nema tko da mi opere košulju, gaće i dvije marame.

— Ja ću. Doći ću ti danas popodne.

— Ali ti nosiš pušku i bombe — šalim se ja.

— Skinut ću ih, samo da nam budeš i veseo.

Pozdravljam se s njom i ulazim u kućicu, gdje mi daju komad sapuna i popravljaju mi užigač.

Na povratku ušao sam u pilanu. Začas mi napraviše neku stelažu, jer u mojoj sobici nema nikakva ormarića, pa mi koješta leži na podu. Nosim je trijumfalno kući, a, jer mi međutim doniješe stočić, pa i malen sag, uređujem konačno sobu.

Došao mi Tito.

— Sjajno! Koliko ste ih već?

— Ovo je četvrta.

— Žao mi je, al ne ćete — rekao bih — ni nju mnogo uživati.

— Druže Tito, ne ću tako. Meni se boravak u Drvaru najviše sviđa. Ne dam se tako lako iz njega.

— Volim i ja Drvar, ne samo jer je lijep, nego također, jer je u njemu započeo naš pokret, i jer smo se zatim za nj ljuto borili. Ovdje smo među pravim našim ljudima. No sve uzalud. Ta nas nova jaka ofenziva s više strana, a oružjem i sredstvima kojih mi nemamo sili da budemo opet što pokretniji.

— Bit ću to i ja. Vidjet ćete.

— Vidim već sada. Međutim Vas savjetujem da izvadite iz kovčežića samo što Vam je iz dana u dan baš najnužnije. Doživjeli ste "partizansku šumu", a čeka Vas sigurno još koješta.

— Eh! Kad je tako, putujmo!

*

Predveče slušamo opet radio i doznajemo posljednje vijesti s naših ratišta. Na Sanskom Mostu i pokraj Knina naši dobro stoje: odbiše, zarobiše, dočepaše se plijena. Ali neprijatelji (Nijemci, ustaše i domobranci) prodiru sa sjeverozapada: poslije Slunja mogli bi nam oteti i Bihać koji bombardiraju.

Kao da hoće baš ovuda.

Danas mora da je mjesec dana što sam krenuo iz Zagreba, gdje sam gotovo mjesec i počekaio, kako bih u zgodan čas prešao "preko Rubikona". Da sam bio primoran još čekati, ta bi neprijateljska ofenziva bila možda moj bijeg grdno otežala, pa — rekao bih — i zapriječila. Sad me, eto, u vrtlogu i u opasnosti, ali u slobodi, pod gotovo proljetnim drvarskim nebom i suncem.

Kako vrijeme hitro prolazi!

Kako se čovjek može lako odreći svog komoditeta i komfora, na sve se prilagodi!

Ej, da sam mlađi!

Avion!

Valja se skloniti. Bihać je žestoko bombardiran; ubijeno je djece i žena što su bježali cestom koja amo vodi. Bosanski je Petrovac već napadnut; Drvar će možda već danas stradati.

Penjemo se uz klisuru iza kuće i ulazimo u spilju s visokim čvrstim svođem. Sigurno sklonište. Izgleda izvana kao pećina Polifema, jednogkog sina boga Neptuna, ali je unutra uska, mračna i vlažna; vele da joj je duboko na dnu jezerce, iz koga se, poslije jakih kiša, voda diže, da poteče kroz spilju i udari niza strmen praveći slapove, grmeći i pjeneći se.

Pretekla nas čeljad iz varošice.

Avion prilazi, kruži nad mjestom da ode pa da se opet vrati. Sad se krijemo u nutrini pećine, sad joj sjedimo pred otvorom grijući se na suncu. Ima s nama i jedno petnaestoro djece. Razgovaram s njima o štivima u čitanci, jer neka polaze partizansku školu. Znadu i za me. Kada primam objed, dijelim ga s njima. Živahna i bistra djeca. Žene ne gube ni sad vrijeme; ne jauču, ne tuže se; pletu i krpaju. Jedna mi od njih stavlja iglom u red čarapu, učvršćuje dugme na haljetku; druga mi nudi svoj prostirak da ne sjedim na голу kamenu.

Tako mi prolazi gotovo čitav dan u visokoj spilji, gdje samo ćuci i golubovi noćuju, ali iz koje je krasan vidik na ravnicu, na Drvar i na planinu onkraj vode.

Predveče silazim dolje i prilazim k stolu pred našom kućom.

Komandiri preslušavaju avijatičara njemačkoga bombardera što ga neki seljak sretno obori tanetom iz puške; spasio se padobranom, dok mu tri druga izgorješe.

Najžalosnije je pri tome, što je taj rušitelj naših kuća i ubilac naših ljudi koji bježe po cestama naš čovjek, Hrvat u njemačkoj uniformi i u njemačkoj službi.

Partizani zapriječiše da ga narod linčuje.

30. I.

Proveo sam dio dana ispred spilje.

Neprijateljski se avioni nisu pokazali. Napali su opet Bosanski Petrovac i već porušeni Oštrelj te nemilosrdno tukli pučanstvo, što na hiljade bježi iz sela, najviše prema jugu, k nama.

Pri tom lijepom vremenu i bez straha od protivuavionskih topova "posao" im je lak.

Bihać smo izgubili.

31. I.

Slabo spavao. Uranio. Pada kišica.

Nadamo se da će nas avioni pustiti u miru; spilja bi danas bila veoma neugodna.

•

Primio sam gasnu masku, jer su neprijateljski avijatičari u Sloveniji već napali partizane otrovnim plinom.

Dao sam drugu Đidu (Crnogorc) rukopis četiriju partizanskih koračnica za "Borbu", što je on negdje (rekao bih u osami, u šumi) uređuje i tiska.

*

Tmurno predveče kišljiva dana. Vlaga i blato.

Mostom preko Unca prolaze duge povorke izbjeglica. Ponajviše žene, djeca i starci. Blijedi, poprskani blatom, umorni. Šutljivi su. Ima čak i bose djece. Majke prte mališane; jedna od njih nosi kopanju na glavi, a u kopanji čedo. Većinom su ta čeljad slabo, pa i jedva obučena, omotana čimegod. Ima i nekoliko kola, ponajviše punih sitne djece. Neki tjeraju malena stada, vode rijetke umorne konje i krave. Bijedno, siromaški, gotovo samo goli život, a gladno i neispavano. Sumornost i zaprepašćenost; nema jaukanja.

— Odakle, ljudi?

— Iz Banije. S Korduna.

— Koliko je što putujete?

— Za neke i dvanaest dana.

— Jesu li vas s visoka tukli?

— Ne mogoše. Obdan smo se u šumi sakrivali, noću putovali.

— A čemu sve to, i na takav način?

— Bježimo pred nožem. Banuše iznanada. Neki se ne mogosmo pravo ni obući.

— Tko vas vodi?

— Nitko.

— Kud ćete? Kamo?

— Ne znamo.

I povorka prolazi nadalje mostom.

Stvorio se tu i Tito. Misli na noćišta i odmarališta u Drvaru, na pomoć hranom i obućom; daje naredbe. Ima slučajno pri ruci sandučić suhih smokava što ih primi na dar iz Dalmacije, pa sam dijeli voće mališanima; šalje bosu

dječicu u obližnju partizansku stražarnicu, gdje se odmah kuha čaj i reže kruh.

Smrkava se; kišica sipi; ona čeljad — nalik na povorku aveti — prolaze još uvijek mostom, gube se u udaljenom glavnom dijelu varošice, gdje ih čekaju ponajviše oštećene prazne kuće.

Tišina.

Ne čuješ no prigušeni šum vode i daleko plakanje djeteta.

RUDNIK TUŠNICA BLIZU LIVNA, 3. II.

Probudio sam se u rudarskoj kućici, u izbi tako tijesnoj da osim postelje i stolice u njoj ništa ne stoji, i tako niskoj, da se glavom dodirujem stropa.

Snijeg pada; vjetar na mahove duše, zavijajući. Moj momak, mladi drug Josip (Hrvat iz Delnica) namješta neku pećicu.

Jučerašnji sam dan proboravio u Livnu, u kući Ivke T., gdje se opet namazah, okupah i odmorih; i gostoljubiva mi gazdarica darova koješta (dvije četke, tintarnicu, tri olovke, mast za cipele, zrcalce za brijanje, češalj, pa čak i čačkalice), a intendantura mi dade sapuna, dva otirača i bijelu partizansku kapu; drug Dalmatinac, koji me posjeti, obrađova me malenim škarama. Dobih i duhana. Moja imovina rapidno raste. Kako "malo" postaje "mnogo", osobito kad je dato od srca, u takvim prilikama.

Obađoh Livno.

Izdaleka sjeća na dalmatinske gradiće. Nad njim je duga visoka klisura s trima starinskim kulama. I ovuda su onomadne vojske prolazile, borbe se vodile, neke se zgrade oštećivale i palile. Ušao sam u partizansku bolnicu, u Dom zdravlja (tri doktora) i u Dječje sklonište. Najviše me rastuži zdrav i bistar dječak, komu bomba neprijateljskog aviona odnese desnu nogu, a siromašna majka udovica kuca nad jedincem.

Tragedija Bosne sve mi se više otkriva.

Međutim, neprijatelji s još većim silama navaljuju nadalje s više strana, ali, negdje s nikakvim, drugdje pak ne baš sa značajnim uspjehom. Naši su momci vješto vođeni i požrtvovano se bore.

Vjera i pouzdanje je jenja. Taj današnji snijeg i ta magla jedini su nam saveznici; oteščavaju djelovanje neprijateljskih tenkova i aviona.

Jer nafta u svjetiljci daje veoma slab plamen, sjedim na postelji u polumraku, dok mi drug priča, kako su se prvi naši partizani početka borili, još neorganizirani, štapovima i vilama.

Stvoriše sami, malo pomalo, čete, bataljone, brigade i divizije. Hrane se, naoružavaju pa i odijevaju teško stečnim ratnim plijenom, otežim iz ruku neprijatelja.

4. II.

¹Tih, vedar dan.

Duga Dinarina kosa osvanula je sva bijela od snijega, obasjana suncem što istječe baš na vrhu brda, gdje se rude kriju.

Kad gledam Dinaru, sjećam se Petra Zoranića Ninjani-
na koji je davno pričao i pjevao o našoj "rasutoj baščini",
i umetao u svoje djelo tužaljku Marka Marulića Splitski-
na, i govorio o vucima, što nam ovce kolju.

Petre Zoraniću, autore *Planina* i hodočasniče na Dina-
ru da na njoj lijek nađeš, vjekovi su prolazili — naša bašči-
na ostajala rasuta; "vukovi" su nadalje klali. No, bi i gore.
Evo, tvoji se "pastiri" prometnuše sami u zvjerad: kolju je-
dan drugome ženu i djecu, razaraju ognjište, pale kuću,
pomažu Zmaju sa sjevera i Vučici sa zapada da nas do kra-
ja razderu i progutaju.

A ti, Dinaro, koja se pružaš sva bijela u ove crne dane,
je li i sada na tebi Zoranićeva Vilenica da liječi grešnike od

njihovih "betega"? Boravi li još u cvjetnom perivoju Slave vila Hrvatica?

Kakva ćeš nam se sutra pokazati? Zar tamna i crvena kao zgrušana krv u konačnom zapadu našeg sunca?

*

Zavirio sam u rudnik.

Dobar kameni ugljen (to potvrđuje moja pećica) — i rekao bih — još bolja, čista i jedra, tupina.

Eksploatacija primitivna.

U ovom kraju zemlja nam još nudi lignit, bitumen, sumpor, boksit, pa i gvozdenu rudaču.

Nudi, ali, do sada utaman.

*

Slušao sam emisiju partizanskog radija "Slobodna Jugoslavija".

Hvalio je Strossmayera i njegovu široku jugoslavensku ideologiju.

Nisu partizani neki anacionalni zanešenjaci, kako ih protivnici prikazuju. Moje ih hrvatstvo ni najmanje ne smeta.

5. II.

Avion se opet pokazao.

Kao da nas slijedi i upravo *nas* traži, vrebajući nalik na jastreba; napao je i kuće u kojima smo prije, na prolasku, boravili (Bihać, Petrovac).

Reklo bi se da prima obavijesti o našim kretanjima; zato i putujemo najviše noću.

Drvar je već bombardirao . . . a čemu?

*

Večeras, do kasna, slušanje najnovijih vijesti (radio) i ogledanje na geografskim kartama, kako se razvijaju kretanje sovjetskih vojska i naših ratujućih partizanskih četa.

Moj saobraćaj s momcima i s našim komandirima, koji dolaze i odlaze, postaje uvijek tjesniji, drugarskiji.

6. II.

Po lijepom sunčanom danu lutam okolinom.

Gledam, kako neprijateljski avioni lete negdje nad Livnom; čuje se praskanje.

Drug me Veljko, naš radiotelegrafist, suprug naše kuharice, drugarice Zore, fotografirao skupa s komandantom bataljona Momčilom, koga zovu Momo, a moglo bi ga se zvati Visokim, jer je stasom nalik na jablan.

— Sutra je — vele nedjelja; valja se obrijati; obaviti ću to na strmini iznad kuće, između golih grmova, na suncu Božjemu.

Moram se već sada obiknuti na život "pod bukvama".

Mogao bih i to doživjeti . . . tko zna gdje.

Vratila nam se drugarica Olga, doktorica našeg bataljona. Malena i nježna, umorna i gladna, pješači u opancima izdaleka, vodeći u seoskim kolicima ranjenika i noseći u torbi i u džepovima svoju poljsku apoteku.

Mislila je i na me; dat će mi neke praške.

8. II.

S nama su i dva Rusa.

Najstariji je drug Fjodor. Rođen je na Bajkalskom jezeru u Sibiriji. Učio kadetsku školu i kozačku vojnu akademiju u Orenburgu na Uralu; svršio Generalštabnu akademiju u Petrogradu. Služio za vrijeme prvoga svjetskog rata u štabu generala Brusilova. Prognan iz Rusije od bje-

logardijskog admirala Kolčaka u inostranstvo, bavio se u Jugoslaviji pisanjem stručnih vojnih i ekonomskih rasprava i sastavio ovelu knjigu *Crvena armija*. Pobjegavši 1941. od Nijemaca, stupio je u redove partizana. Bavi se kod njih primanjem ruskih radioemisija, prevođenjem i pisanjem vojnih stručnih članaka.

Mlađi je drug Voloda.

Rođen je u Taškentu u Turkestanu. Učio je u Petrogradu građevinsku tehniku. Poslije revolucije stiže, lutajući preko Carigrada, u Jugoslaviju, gdje je — radeći — produžio nauke. Specijalizirao se u građenju mostova i tunela (Ivanski i Šarganski tunel u Bosni). Priključio se partizanima već u početku pokreta; sada ruši tunele i mostove da otešča okupatorima saobraćaj u našoj zemlji. Njemačka avionska bomba ranila ga onomadne u Bosanskom Petrovcu.

¹Obojica su radini, mirni i ozbiljni ljudi. Putovali su mnogo Rusijom. Ja ih rado slušam i koješta doznajem od njih o sovjetskim državama, jer mnogo vidješe i upamtiše; i nova se slika stvara pred mojim očima.

Ima još netko, s kim rado razgovaram: s Milančetom, dječakom, kojemu je najviše 10 ili 11 godina. Partizanski haljetak i kapa sa crvenom zvijezdom, remen o pasu, puška o ramenu. Zdrav, jedar, otvorena lica i veoma bistar. Pionir. Ustaše mu ubiše roditelje Srbe, dvije sestre i četiri brata, u njegovu selu Nadpolju blizu Jajca. On pođe da traži partizane koji ga lako ranjena, polugola i bosa negdje nađoše i povedoše sa sobom. Da ga pusta želja mine, daju mu pokatkada pušku; on je nosi i njom se ponosi. Taj partizančić pripada četi pratećeg bataljona druga Mome. Okretan i odvažan, hoće da bude u svemu od koristi. Jedva je pismen.

Jutros mi dođe i ispriča potanje što se s njime i s njegovima sve desilo.

Kakvim riječima i kakvim izražajem lica!

Što sve leži zapušteno i neiskorišćeno u dubinama našeg naroda! Baš kao i blago u rudniku Tušnici!

*

Tita je preko noći nestalo.

Približio se sigurno kojemu od naših ratišta.

Ali to je možda također znak da ćemo se nekamo iznova maknuti.

*

9. II.

Jak, oštar vjetar. Snijeg pada. Studeno je.

Slabo sam spavao. Ozdravim od svraba, ali je lijek kojim sam se mazao bio tako jak da mi je nadražio kožu. Dižem se usred noći, jer ne mogu više odoljeti. Uz pomoć moga momka Josipa perem se ponovno, mažem nekom mašću.

I crijeva me dalje muče. Ne mogu se nikako obiknuti na ovu masnu hranu, a moj apetit samo raste.

Zahtijevam od Josipa da bude i on u svemu uvijek čist (njegovo rublje, odijelo, posteljina i drugo); mora prati, mesti, zračiti. Pomogao sam mu da dođe do novih hlača i nova haljetka. Izgleda sada kao mlad komandir. Samo kad bih mogao elektrizirati tromu mu noge!

*

Pratim ne samo kretanje vojske na ruskim bojištima, no i kretanje naših partizana u Bosni i drugdje, ali o tome ovdje ne bilježim. Drugi će se s time stručnjački baviti. Moj bi ideal bio biti s puškom u ruci, negdje pred Bosanskim Petrovcem, kod Sanskog Mosta, na Plitvičkim jezerima ili u Lici. Ali, eto, starost — slabost.

Pišem taj dnevnik uza sve veće smetnje.

Moja je sobica preveć uska, da bi mogao u njoj stajati i kakav stolčić. Naša je "kancelarija" također blagovaonica, slušaonica radioemisija, grijalište ozebljih i sastajalište sviju nas; uveče je rasvjeta u njoj više puta veoma jadna.

O udobni zamče Ostrošče, na visokom brdu iznad Une, u tebi možda sjede neki Nijemci, dok ih ustaše dvore!

Ne preostaje mi drugo no pisati ovako, na mahove i na odlomke.

Vele, da sam najstariji partizan.

Ipak me ne zovu "stari" (s velikim "S" i u drugom značenju zovemo tako vrhovnog komandanta Tita); ostajem "drug Nazor". Doznao sam, međutim, da je između partizana i čovjek koji je stariji od mene.

— He, vidite, drugovi! — kličem uzradovan.

— Jest, rodio se prije od tebe, ali je on . . . Crnogorac! odgovaraju mi.

Bračanin mora šutjeti.

*

Maleni i mršavi drug čiča Janko (ostarjeli idealist i buntovnik Moša Pijade) nosi gotovo uvijek o pasu pištolj i bombe, o ramenu i po dvije puške, iz kojih puca čak i na neprijateljske avione, kao da su vrapci. Strahota ga je gledati.

Komandante Moma, kad je tako, otvori mi skladište oružja tvoga bataljona!

*

Izgubih iz vida Gorana Kovačića.

Doznajem da je u Glamoču kod AVNOJ-a; dobro je raspoložen i marljivo piše.

Pušku, Gorane!

Još uvijek nemam vijest o sestri. Neprijateljska ofenziva traje preko petnaest dana; kurirske su veze prekinute, a mi često selimo.

Zabrinut sam. Zamolit ću Tita da me u tome pomogne.

10. II.

Gledam Dinaru, mislim na krajeve i na ljude između nje i Promine i sjećam se autora *Alkara*.

Dinko Šimunoviću, da si mogao ovo vidjeti, bio bi — iako razalošćen svima tim okrutnostima i zvjerstvima — ipak mirnije umro.

Onda mi ne bi onako, prije smrti, u Zagrebu govorio.

Ima još ponosa, čežnje za oružjem i za borbom na dnu srdaca naših mladića. Da si mogao vidjeti, kako je to sada najedanput provalilo! Ostaviše sve i pohrliše k nama; a znadu što ih čeka: šuma, glad, studen, probijanje kroz krš i trnjake, hodanje pustošima i klancima, sad gonjeni, sad gonitelji, u borbi s jačim i mnogo bolje naoružanim protivnikom. Ali se oni ne tuže, ne štede, samo nek je ponos u srcu i puška u ruci. Zametnuše igru koja je nešto drugo no trčanje alke uz prasak iz kubura, i vijanje zastava, i zvonjavu zvona; ne radi se više o viteškim paradama u svečanim odijelima, na lijepim konjima i o carevu daru alkaru pobjedniku. A da vidiš djevojke iz puka. To nisu tvoje Muljike, Rudice i Srne; one nose hlače i pušku, i nov im oganj gori u očima. One su sada . . .

— Stop!

Opet avion.

U SAMOSTANU, 13. II.

Avioni koji me 10. II. prekinu pokaza svoju namjeru.

Htio je Titovu glavu. Taj put ne zakasni kao u Bihaću i Bosanskom Petrovcu. Od uhoda dobro obaviješten, nađe nas i baci na rudarsku kućicu više bomba. Prozorska se stakla prosuše, krov bi oštećen, obližnja neka daščara tako je razlupana da joj nestade i traga. Jedva dospjesmo skloniti se u tunel rudnika. Tu smo proboravili dva dana. U njemu mračno, vlažno i tijesno, no svi mi dobro raspoloženi, jer doznasmo da su partizani osvojili Imotski u Dalmaciji uz ratni plijen koji im je baš trebao.

Danas smo, poslije ponoći, otputovali. Stigli smo tek predvečer u Ščit, jer je kamionima bilo teško putovati po snijegu visokoga i pustog kraja kojim smo prolazili.

Sad smo tu; blizu svojih mamaka koji navaljuju, i na dohvat teškoga talijanskog topništva ispred Prozora.

Mogu dakle reći da smo na fronti.

Napokon!

Prozore, prometni se u Vrata!

14. II.

Ščit je katoličko seoce u kotlini okruženoj brdima i planinom, kojim se nad nižim proplancima vide rastrkane mnoge kuće i kućice.

Mi smo se smjestili u samostanu.

Franjevacu u njemu sada nema, a prostran je, gotovo neoštećen. Nastadala je grdno velika samostanska crkva što je fratri i ustaše bijahu prometnuli u tvrđavu protiv partizana pa iz nje pucali. Sad je bez krova i natrpana kamenjem.

Boravim u fratarskoj ćeliji koju nađoh praznu, pa je opskrbih najpotrebnijim namještajem, čak i pećicom što je također sa sobom nosimo. Da nema tih nesretnih aviona (sada talijanski, kojima valja priznati da dobro gađaju), mogao bih u njoj mirno raditi. Ali su samostanski podrumi duboki, pa se ne bojimo. Makli smo u njima mnoge bačve. Sumnjam da su ti fratri jeli i pili po primjeru San Frančeska. Uredili smo sklonište.

Žao mi je što mi zdravlje nije pustilo poći s Titom na položaj, otkuda bi naši vojnici morali već sutra da započnu ofenzivu i otmu Talijanima Prozor.

Prekidam.

Avion je nad nama; bacâ bombe na neko obližnje seoce; sigurno misli da su ondje sklonjeni naši ranjenici.

15. II.

Čujem da je londonski radio — koji više ne ignorira naše partizane, i počinje da njihove borbe naziva "veličanstvenima" — govorio juče ili prekjuče o mojem bijegu iz Zagreba. Polemizirao je — vele — o meni, odbijajući neke tvrdnje zagrebačke radiostanice. Drugo o tome ne znam.

Našao sam se ovdje s onim partizanom iz Crne Gore koji je stariji od mene. To je drug Đoko.

Kakav li je, da od Boga nađe!

Jedva je nešto krupniji i više od mene, ali, kakva glava!

Još bujne vlasi; bijela rudasta brada pokrila mu gotovo čitavo lice bakrene boje, čvrsta nosa, debelih brkova i dubokih bora. Čime ona najviše sjeća na Zeusovu glavu, jesu Đokine obrve; duge, guste i crne. Uvjeren sam da bi se i od njih mogla potresti gora Olimp, samo kad bi Crnogorac znao zatreptati njima kao Hronov sin.

— Koliko ti je godina, druže Đoko?

— Sedamdeset.

— Koliko djece?

— Osmero. Ne znam da li je sada sve živo. Najstariji mi poginu. Znam da mi žena i dvije kćerke bijahu teško ranjene.

— Gdje? Kako?

— Već u prvim našim borbama. Svi moji (muško i žensko) nose pušku, bore se s drugovima.

— A ti?

— Za me nije više ratovanje. Pomažem drukčije. Postavljam telefonske žice. Noge me još dobro nose.

I on ode, uspravan, za svojim poslom.

Da sam slikar, crtao bih svakako tu bradu, taj nos i te obrve, od kojih se oči jedva vide.

*

Alarm! Sidosmo u podrume.

Avion stignu i stade gađati. Pogodio je zgradu koja je oštećena, jer je građena nekim mekanim kamenom.

Uvidjeli smo da je boravak u manastiru veoma pogibeljan. Sutra bi ga mogli i sasvim uništiti, sve nas žive zatrpati.

Do kasno u noći slušali smo tutnjavu topova i praskanje mitraljeza u Prozoru.

Jedna talijanska granata pada nedaleko od samostana.

U MLINU NA RAMI, 16. II.

Eto me u širokoj Ramskoj kotlini, nedaleko od izvora rijeke.

U Ramu utječe niz guduru u selu Proslapu potočić. U potočiću je malen primitivan mlin, u mlinu sobica s dva prozorčića, nekoliko klupica s drvenim ležajem i s pećicom.

— Mlinaru, primi me!

— Hoću, iako ste me grdno prestrašili.

— Kako to?

— Kada jutros uranih, vidjeh, kako se neka četa spušta s one strane nizbrdo. Pomislih: četnici! Ostavio sam sve, pobjegao u guduru, sakrio se.

— Ti si Hrvat, katolik.

— Klali su oni ovdje i nas. Izađoh iz rupe, kada vidjeh koji ste. Vjerujem i ja u partizane. Eto me odmah tu. Uđi!

— Ali se meni, druže, nešto hoće. Kakva spilja, da me očuva od aviona! Kakav stol, da na njemu pišem!

Mlinar ne gubi vrijeme. Poveo me po brvnu preko potoka, gdje su u guduri najveće hridine, i našao mi rupu, gdje bih se mogao skloniti; medvjed bi je prezreo, ja nika-ko. Onda mlinar napravi od starih trošnih dasaka neki stol.

Sjedim sam uz šum vode i uz glas mlina poda mnom, ali me ta "idila" ne razveseljuje: primili smo vijest da su naši protjerali noćas Talijane u Prozor. Grada nisu mogli osvojiti, jer je neprijatelj prometnuo gotovo svaku kuću u tvrđavu. Borba je sve teža.

Zabrinuti smo.

17. II.

Prespavao sam u vodenici, s Titom, na slami.

Ustadoh i siđoh k potoku da se umijem, iako je voda još žuta od obilne noćne kiše pomiješane sa snijegom.

A dobre nam vijesti stigoše. Prozor bi već danas morao biti naš, jer Talijani i u gradu uzmiču. Komandant Peko (Crnogorac, osvajatelj Imotskoga) imao je značajan uspjeh na pruži što vodi iz Sarajeva u Mostar; presjekao ju je. I prve i druge noći istaknula se u Prozoru dalmatinska naša brigada.

*

Stiže nam vijest da je Prozor potpuno osvojen.

Vrata se otvaraju. Izmaknut ćemo pogibelji.

Opet različitog ratnog plijena u ovećoj mjeri. Moći ćemo naoružati nove partizane, bolje hraniti i liječiti ranjenike, zaplijenjeni novac porazdijeliti između najsiromašnijeg pučanstva. Bit će također obuće i odijela za naše momke.

Kad sam još u rudniku Tušnici pročitao u "Borbi" Titovu deklaraciju, rekoh mu odmah da će ona za nas vrijediti kao jedna dobivena bitka.

Raspršit će lažne glasine što ih već dugo šire o partizanima protivnici, i umirit će lakovjerne i prevarene koji se boje nekoga našeg "divljeg komunizma", nijekanja svake svojine, vjere i narodnosti.

Londonski radio koji je prije — kako već kazah — partizane potpuno ignorirao, a obasipao hvalama Dražu Mihajlovića i njegove četnike, ne samo što sada o partizanima govori, nego se i ponosi našim novim uspjesima u Prozoru i na pruzi Sarajevo-Neretva. Ne može da šuti, o čemu i moskovski radio s poznavanjem sve češće govori.

Eppur si muove!

Došao nam iz šćitskog samostana bivši Brusilovljev štabni oficir drug Mahin.

Taj ruski dobričina ponio je radio u zajedničko dvorište obližnjih seljačkih kućica i pustio da iz čarobne škrinje odjekne muzika: pjesme, koračnice i plesovi. Djeca i žene ne kriju se više, kupe se oko njega, slušaju otvorenih usta; gledaju u onog starca bijelih vlasi i brade, koji sjedi uz aparat, kao u čarobnjaka. Zanimarene i prestrašene žene, mršava i blijeda djeca kao da oživješe; približuju se napokon, smiješe se i progovaraju. Iz luknja i okanaca drvenih čađavih kućica vire glave bakâ. I čeljad, dok tako slušaju, kao da zaboravljaju svoj jad i svoju nevolju.

Drug se Mahin smiješi pa ustrpljivo odgovara poloruski i poluhrvatski na najnaivnija pitanja djece. Kada odlazi, žene ga gledaju. Jedna od njih veli:

— Taj mora da je neki sveti čovjek.

Tito je nekamo odjahao, ne hoteći da ga njegov vučjak Foksi prati.

A pas se pokunjio, zavukao se u kut, jedva ga sklonih da izađe sa mnom na šetnju. Obilazimo mlinove niz guduru, brijeg i ravnicu do rijeke, vraćamo se kroz seoce kući. Iznenada sretnemo na putiću zalutala crna kozlića. Foksi se trgnuo. Nakon duge melanholije zaželio se — rekao bih igre; prilazi k rogatome s dobrim namjerama, ali se kozlić prestrašio — bježi, mekeće, diže roščice i opire se. Vučjak kao da se iz početka čudi, ali, i nečeg se mutna, pradrevna sjeća. Uzalud vičem na nj; navalio pa i ugrizao; udarce moga štapića potpuno prezire. Bio bi nedužnoga rastrgao da ne priskoče dva partizana. Dotrča neka žena i odnese žrtvu.

— Gle hajduka! Tko bi to od njega očekivao? — rekoše momci.

A Foksi kao da je time dao oduška svome jadu; čekao je sada gospodara, spavajući snom pravednika, ali, kad se Tito vrati, ne usudi se ipak preda nj.

A Tito se popita o ženi i naredi da je pozovu.

Ona dođe, sva prestrašena.

— Kakvu ti štetu pas uradi?

— Nikakvu.

— Ne boj se ti nas, iako ti drug ode u četnike. Govori!

— Nikakvu. Meso ćemo pojesti, od kože ćemo ipak nešto napraviti.

— Što?

— Kakvu vrećicu. Za spremanje hrane . . . kad je jednom bude.

Tito pozva momka i nešto mu reče; momak izađe pa se vrati noseći riže, sladora i soli.

— Primi i idi, drugarice! Na razbojnika se Foksija ne-moj ljutiti.

Žena izađe gledajući u hranu i ne vjerujući svojim očima. A Foksi, kada ču svoje ime iz znanih mu usta, izvuče se iz kuta i skoči na Tita, dignuvši prednje noge na prsa svoga gospodara, kao da bi ga htio zagrliti.

Jak kašalj.

A baš sada, kada je moral visok.

Nema još mogućnosti da bar desetak dana potpuno mirujem i da se temeljito liječim. Avioni nas i po tri puta na dan uznemiruju, tjeraju iz kuće. Naše su oskudne bolnice u neprestanom pokretu, i to noću, jer i njih neprijatelj ne štedi.

Počinjem se bojati da ću fizički klonuti, baš sada kad bismo morali naprijed, u osvojena mjesta.

*

Ostao sam sâm u vodenici.

Tito je, iako prehladen, otišao na ratište.

Ostavio mi nekoliko momaka, i vučjaka.

*

Sada najbolje vidim, kakav je u teže momente. Postaje šutljiviji, bore na čelu usijeku mu se još dublje, ali, unutarnji neki nemir svladava gotovo potpuno. Ne može da misli i da se na nešto odluči sjedeći u skloništu. Izlazi van, osami se i stane da šeta hitrim čvrstim korakom, glave malo prignute. Pokatkad maše nesvjesno rukom. To dugo ne traje. Najedanput stane, diže visoko glavu, zapali cigaretu i vraća se vedar, bez bore na čelu, rekao bih, s nekim posmijehom na usnama. Tek sada zove k sebi, diktira i daje naloge. Zatim se — često — mirno sprema i nekamo odjaše.

Ležim. Slušam radio.

Slapovi potoka veselo žubore u tihom sunčanom danu.

Otputovao sam naglo iz mlina na potoku Rami. Mrakom, sad pješke, sad na nosiljci, sad u kamionu. Preko Šćita i osvojenog Prozora stigoh kasno u noći u Gračac, gdje prespavah u kući fratra župnika, sedamdesetogodišnjeg starca, o kojemu čuh s poštovanjem govoriti čak i neke muslimane.

Talijani ostaviše i ovdje mnogo tragova svoga boravka i svoga poraza. Utvrde, bunker, prostori ograđeni žicama, obrane od kamenja i na prozorima, ali, i razlupani kamioni, kola, oružje i drugo. Tragično je moralo biti njihovo bježanje putem na dnu gudure što vodi iz Prozora u Gračac. Narod ju je — po imenu neke junakinje — zvao Marinom pećinom; partizani je prozvaše Bosanskim Dardenelima; tu ih je najviše jedno izginulo. Jedni leševi nisu još zakopani, druge Rama odnosi. Talijanski vojnici u Gračacu i ne pokušaše pomoći svojim; dadoše se odmah u bijeg, da zatim i oni bijedno nastradaju.

Pala je u naše ruke i Rama; na Konjic navaljujemo: u Lici su Talijani potučeni. Vojska nam raste; oružje nam samo pridolazi.

To nije više neko gerilsko ratovanje.

Priznaju nam sada to i "veliki".

24. II.

Rama ima mnogo pritoka i u ovome kraju; među njima i potočić Trišćanski koji teče niz dolinu prema crkvi u mjestancetu.

Na potočiću je zapušten mlin, tako nizak i uzan, da se u njemu možeš jedva okrenuti. Lijeska cvjeta nad njegovim krovićem od ploča; na livadici otvaraju se, na suncu, neki žuti cvjetovi; voda žubori i grolji veoma umiljato.

U župničkoj zgradi, s drugima, noćujem; u vodenici danujem, sjedeći joj na pragu i krećući se po livadici. Pu-

teljkom prolaze seljanke koje nose uzbrdo djecu na sigurnije mjesto, jer neprijateljski avioni bivaju češći i ljući. Ja s njima razgovaram i čujem iz njihovih usta što su sve već dosada pretrpjele.

25. II.

Ima između naših komandira i vojnika mnogo ljudi koji veoma dobro znadu, zašto sve ostaviše i odoše, gdje ih najveća pogibao i tjelesne patnje čekaju; ali ima također i mnogo boraca, za koje ne vjerujem da im je još sve jasno. I oni su upravo na djelu najsmjeliji, u patnjama najotporniji, partizanstvu najvjerniji.

Kakav ih nagon tjera i vodi?

Koje se to blago krije u dubinama njihove podsvijesti?

Mi im ništa ne govorimo, ni na što ih ne silimo, ne katekiziramo ih; ipak se razumijemo, radimo složno; kao da neki Duh ravna sa svima nama.

Takvo *drugarstvo* u najcrnje dane mora dovesti do *bratstva* u slobodi.

26. II.

Od izlaza do zapada sunca boravim u vodenici, gdje se sada i brijem, dok avioni prolaze sve čašće bijući katkad seoceta i šikaru; ja ih se previše ne bojim, no, moram slušati i provesti dan, gdje mi odrede.

Jutrom i naveče zebem; o podne se ugrijem.

Jer noću u postelji veoma slabo spavam, obikoh se drimati na suncu. Ležim na putiću, uza zid mlina.

Danas sam nešto uradio.

Pustio sam da me sunce omami, da me prisili skinuti jedno za drugim haljetak, pa košulju, pa majicu, te se go popeh na obližnju liticu. Prepustih sasvim njegovu te-

tošenju to svoje omršavjelo, problijedjelo i požutjelo, mnogim zimama napadnuto, otrovima kroz godine prožeto, bolestima uzdrmano ostarjelo tijelo.

I rekoh mu:

— Oče, Sunce, pomози! Pomози mi da izvedem nešto do kraja, da ispjevam svoju najljepšu pjesmu, bolju od ditiramba kojima sam te u mladosti slavio! Daj da svoje riječi prometnem jednom u čin!

Tako sam mu dugo govorio, otvarajući mu dubine svoje biti, u nekom zanosu.

Legoh i počeh padati u poludrijem, dok mi se pričinja lo da mi golem topao dlan gladi polako leđa, i mekane se vruće usne dodiruju moga zatiljka.

Bit će. Pomladit ću se, i tjelesno.

*

Preoteli smo Talijanima i Jablanicu uz obilan ratni plijen. Mostove smo na Neretvi porušili.

Ja bih želio naprijed.

Tito, gdje si?

Neprijatelji su ušli u Drvar.

Četnici su nam oteli već gotovo postignuti uspjeh u Konjicu, bez kojeg se naš položaj pogoršava.

Skrb za ranjenike biva teža.

Novo kretanje četa.

Nešto nam prijeti.

27. II.

Dvije su stvari koje me u Bosni najviše zbunjuju i ražalošćuju: krvoločnost i prljavost.

Četnik kolje muhamedovce i Hrvate, ustaše Srbe. Kolju, pale, razaraju čitava sela, uništavaju čak i svoju rodbinu. A sve to dovedeni k žrtvama, hranjeni i naoruža-

ni po okupatorima, ponajviše po lukavome Talijanu. I rekao bih, da ti krvoloci, koji rado traže skloništa naših teških ranjenika, uživaju u strašnoj bratoubilačkoj raboti — hijene i lešinari! Ponor užasa otvara se pred mojom misli. Kako se to odgajao kroz vjekove oveći dio našeg naroda? Tko ili što je tome krivo? Da li je Kain još uvijek živ na dnu naše biti? Jesmo li uopće dostojni brojiti se među ljude, tražiti dio zemlje na suncu?

"No — reći će na to tkogod — to se zbiva i drugdje. Nijemci ruše, pale i kolju u Rusiji bez milosrđa; događaju se nedjela koja su strašnija i od klanja Srba u pravoslavnoj crkvi u Glini."

Koje luđačko bjesnilo spopade ljude?

Francuski diplomat, pjesnik i historičar Chateaubriand, u predgovoru svojim *Povijesnim studijama*, govoreći o teroru i teroristima za vrijeme velike francuske revolucije, veli također, da se sve to vidjelo samo jedanput i da se neće nikada više vidjeti . . . ima misao, koja nas tješi, a ta je, da režim strahovlade ne može uskrsnuti. Tako Chateaubriand, ali što se 1793. zbililo u Francuskoj, događa se kod nas od 1941. do 1943. Krvnici i koljači koji ližu s noža krv zaklanog brata! "Jednostavna moralna bolest! Prolazna kuga!" tješi se optimist Chateaubriand, al ta bolest i ta kuga imadu — eto — čvršće i dublje korijenje. Iskonska zvijer i sad je u nama.

Da je proklet, tko je bocnu i probudi!

Drugo što me rastužuje i napunja gađenjem jest nečistoća, na koju svuda — bar dosad, u krajevima kojima prođoh — nailazim.

Rat je: vojske prolaze; nered za neredom; — ali, žene kao da ni za što ne mare. Podovi se ne metu, odijela i rublje se ne peru, djeca se ne rede. Sobe su neokrečene, čađave, pune masnih mrlja; dvorišta zapuštena, blatna, krcata izmetina; štale su užasne. Nikakvo čudo, ako svrab, uši, buhe i miševi gospodare, dok bistri potoci uzalud teku gotovo posvuda u blizini sela i osamljenih seljačkih kućica.

Tifus se širi međutim po tim prljavim stanovima. I sve to traje već odavna. Bilo je to tako i u mirno doba, za vrijeme Austrije, koja je bar gradila putove, mostove i željeznice, i za vladanja Jugoslavije, kojoj do danas nigdje ne naiđoh na kakav svijetli trag.

Žalosno je sve to. U meni pokatkada kao da duša plače.

Ipak ne očajavam!

Što se u kratko vrijeme desilo tako daleko, na širokom sjeveroistoku, moći će se postići i u ovom planinskom kraju, od ljudi koji — rekao bih — nisu sami odgovorni za svoje poroke, za svoj nehaj i kobno neznanje.

*

Gruvanje topova. Praskanje avijatičkih bomba. Kretanje četa.

Mi smo sve spremili za nagli odlazak.

Kamo? Cestom, ili, uz divlje klance i strme proplanke obrasle dračavom šikarom?

28. II.

Župnik fra Ante R. ne traži preko dana skloništa u šumi, iako starca noge dobro nose, nikakva ga bolest ne sapinje.

— Kako to, velečasni?

— Jer se aviona ne bojim.

— Ali ipak. Doznat će da smo baš sada mi ovdje i udariti.

— Više od njega zna sv. Ante, pokrovitelj te crkve i te crkvene zgrade. Bomba će pasti, gdje *on* hoće.

— Nego; promislite . . .

— Ne mislim ni na što. Ja samo vjerujem.

I on ide poiako da, miran i vedar, obavi svoje svaki-dašnje dužnosti.

Pravo reče fra Ante, valja vjerovati, pa će nestati strah, pogibelji se raspršiti, poteškoće se rasplinuti, pojaviti se čudo.

A i ja sam jedan od onih koji vjeruju.

Ma koliko bio — i sada, poslije tih lijepih uspjeha u Lici, u Imotskom, u Prozoru, u Rami i u Jablanici — naš položaj još uvijek nesiguran, pun sadanjih pogibelji i krcat poteškoća koje nadolaze — ja vjerujem.

I moja se vjera konkretizirala.

Vjerujem u konačnu pobjedu — pa bila ona i samo moralna — našega partizanskog pokreta — vjerujem u Tita!

Vjerujem da samo zajednička patnja i zajedničko stradanje, potreba zajedničke obrane i zajedničkog otpora združuje i izjednačuje ljude — vjerujem u konačno ostvarenje prave zajednice između braće.

Vjerujem i danas, u što sam uvijek vjerovao: da će u dugoj i ljutoj borbi između Dobra i Zla — Dobro na koncu pobijediti.

I jer u sve to vjerujem, ne čudim se riječima staroga pobožnog fratra u zabitnom bosanskom mjestancetu.

Sigurnim i mirnim osjećam se i ja.

Takav ću, već noćas, odavle nekamo krenuti.

U GRAČANICI, 10. III.

Gračanica je mjestance od nekoliko jadnih poluizgorenih kućica u tijesnoj guduri rijeke Rame između Prozora i Gračaca, iz koga se natrag povukosmo.

Kroz tih desetak dana, nakon pobjeda nad Talijanima u Rami i u Jablanici, i rušenja mostova na Neretvi, pa poslije našega od četnikâ prouzrokovanog neuspjeha u Konjicu, Tito je udario na Nijemce, koji su nam se primicali s

boka, s Gornjeg Vakufa. Situacija je bila kritična, borba teška, al su naši potukli Nijemce; iznenadiše ih tenkovi što smo ih oteli Talijanima.

Sad se naše čete vraćaju na Neretvu koja je blizu. Gledam kako prolazi Pekova i Kočina divizija; mislim da su i neke druge obnoć već prošle. Povorke ratnika, konji s municijom i hranom, kamioni s ranjenicima. Momci su siti (hvala i za to Talijanima); dovoljno su sada naoružani; obučeni su neki dobro, drugi osrednje, treći slabo, pa neki i jadno. Sve je šaroliko, pravi narodni ustanak. Nebo je pokatkad naoblačeno; kišica sipi; momčad — najviše noću — ide u nove borbe, pjevajući. Kada i gdje se odmaraju?

Svakoga peče neupsjeh u Konjicu, pa hoće da obračuna s četnicima.

Oni su nam najveća ne samo sramota, nego i smetnja.

Ovdje je i dr Ribar sa svojom najužom pratnjom, s muhamedovcem Nurijom, s drom Simom Kotoraninom, s pravoslavnim popom Vladom, ratnikom, u koga je glava i držanje kao u kralja Agamemnona, i s Crnogorcem drugom Milutinom. Goran je negdje na ratišu.

*

Ja se na avione više toliko ne osvrćem. Ležim, liječim se kako mogu, odmaram se u sobi; hoću da ojačam i da odolim naporima što nas još čekaju. Nešto me razveselilo. Tito se sâm popitao i doznao da u moju sestru u Zagrebu nitko ne dira. Čak joj vele da će junačka hrvatska vojska utući u ovoj ofenzivi do kraja partizanske "bandite" i osloboditi iz njihovih pandža "otetog pjesnika".

*

Naši su osvojili Ostrožac na Neretvi i tjeraju Nijemce, Talijane, ustaše i četnike (dičnog li društva!) prema Konjicu. Prešli su rijeku, ušli u Hercegovinu.

Sinoć su prestale prolaziti ovuda naše čete.

Broj neprijateljskih aviona raste.

Osjećam da je naš položaj ovdje prilično — a možda i veoma kritičan; stisnuti smo u uskom prostoru, u divljoj guduri.

Al ćemo se i iz toga izvući.

11. III.

Putuje se naprijed.

Preko Jablanice koju osvojismo, ali je neprijatelj zatim žestoko bombardirao, moramo prijeći Neretvu, gdje smo porušili veliki most, a zatim izgradili neki prolaz. Tenkove, teže topove, kamione, automobile bacit ćemo u rijeku, jer je Nijemac već u Prozoru. Sad ćemo u Hercegovinu, gdje nas čekaju grdne planine s puteljcima za koze, pogibelji i tegobe noćnog putovanja po smrznutim strminama, danovanje pod stablima, u pećinama i stanovima ovčarskim.

Pravi partizanski život počinje tek sada.

Bilježenje u ovaj dnevnik morat ću prekinuti.

DRAČE, 2. IV.

Sad sam — s čitavim našim bataljonom — u Dračama, selu pokraj ceste što vodi iz Kalinovnika u Foču. Primio nas zapovjednik Peko koji je htio prijeći nabujalu Drinu.

Proživio sam veoma teške dane (zapravo veoma teške noći), otkada smo kod Jablanice prešli rijeku Neretvu i ušli u hercegovačke gore.

Držao sam se dobro, jahao i lomio noge, spavao na zemlji, u pećinama i u štalama kao i drugi, al sam ovdje najedanput klonuo. Sva je sreća što mi se to desilo kad smo napokon izbili na cestu i odmori su postali duži.

Pojavila mi se prekjuče visoka temperatura, pa me je Tito izveo iz zajedničke sobe i dao mi sobicu napose.

Danas mi je već bolje. Proljeva i pruriga polako nestaje; ostaje kašalj i bol kostiju zbog tvrdih ležaja.

Sjedim sam i proživljam još jednom dva najteža zbiivanja tih desetak posljednjih dana.

Prvo je prijelaz preko Neretve.

. . . Stigli smo i nagomilali se u Jablanici; neprijatelj ju je, pošto su ga partizani potukli, avionima žestoko bombardirao. Porušene kuće, požari, nezakopani leševi ljudi i konja; mjesto je gotovo bez stanovnika. Noć je; palimo vatre nasred ceste; grijemo se i počivamo, dok se čeljad i konji komešaju oko nas. Mene odvođe u najbolju kuću, koja je ipak napola srušena. U njoj je žena šumarskog činovnika, Hrvatica; zna za me. Ona užije štednjak, kuha mi čaj. Nudi mi postelju u sobi s prosutim staklima, al ja — iako veoma umoran i pospan — čekam na zov, da prijeđem rijeku.

I kurir napokon dolazi.

— K mostu? — upitam ga.

— Ne, družo Nazore. Sad prolaze ranjenici i bolesnici, a ima ih mnogo. Posljednji ratnici prođuše već prije. Ti ćeš pred komorom. Dođoh da ti nešto drugo javim. Moraš svakako svesti svoj prtljag na najmanje: na toliko, koliko može da nosi slabo konjče.

— Kako to?

— Partizanski, jer nema više za nas cestâ. Planine visoke, strme. Samo jahanje i pješačenje, ponajviše obnoć.

— Al moje rublje, odijela, posteljina?

— He! Dvije košulje, dvoje gaće, jedno ćebe . . .

— Opljačkat ćete me.

— Ne ćemo. Porazdijelit ćemo i tvoj imetak između ranjenika i bolesnika. Što nije za njih, ostavi tu.

— Dobro, družo. Bit će tako.

I uz pomoć one gospođe premećem svoju jadnu imovinu, biram i birano trpam u dvije vreće, jer se i kovčežića

moram svakako odreći. Kad bi to moja sestra gledala! Vratit ću joj se razdrpan i go kao Lazar.

U zoru me vode k rijeci.

Obale su visoke i strme. Dugi visoki most drug je Volođa pred neprijateljem stručnjački začas porušio, a za nas zatim hitro sagradio, dolje nad samom vodom, uzak drven prolaz za konje i pješake. Čitava naša komora (prtljaga i konji) čeka; oko nje ranjenici, bolesnici i oni što ih takva vojska za sobom vuče. Sve se to vrza, zbijeno, u golemu čvoru, jer je tlo takvo. Uzvici, zapovijedi. Guranje. Dolje, preko mosta, neprestano nešto i neki prolaze. Teče, no onako kao tanak mlaz vina ili vode iz pipka na bačvetini. Koliko će to još trajati? A dan raste; sunce se diglo. Uglеda li nas avion, napravit će pokolj.

Sreća nas prati, avionâ nema, iako negdje onkraj rijeke topovi grme, i neprijateljske granate prolaze uz zloslutno zviždanje preko naših glava.

I nitko ne smije dolje, dok i posljednji ranjenik nije prošao: nalog Titov. Prenosači teških ranjenika i bolesnika veoma su umorni; ipak ide: pomažu im naši mnogobrojni talijanski zarobljenici, neki od njih, rekao bih, čak i rado; kliču: "Viva la Stella rossa!" ("Živjela Crvena zvijezda!"). Kakva bijeda i nevolja! Sav jad ratovanja sakupio se ovdje, grči se, zebe, osjeća bolove . . . ipak, nitko se ne tuži, ne proklinje.

Bio je već mrak, kad mogoh i ja veoma polako i oprezno sići, uz guranje i čekanje, jer ništa lakše no srušiti se u vodu.

Prođoh most, stigoh na drugu stranu.

Sad je valjalo ići uz rijeku po nekom kamenitom "putu", a ja ogladnio, ožednio, oslabio, dok jedva vidim pred sobom.

Postaviše me na nosiljku; preniješe me s mukom na uzvisinu.

Sidoš; zapalismo vatru i malko se ugrijasmo. Dobro se raspoloženje odmah vrati.

Kamo sada?

Na željezničkoj smo pruži što je presjekosmo. Vidimo otvor rasvijetljena tunela. Zgodno noćište, no nije nikako za nas. Ondje su sklonjeni jadnici koji boluju od tifusa. Dižemo se i idemo na obližnju cestu. Užgali smo vatre, omotali se gunjem i legli na rubu puta; drugdje se ne može od kamenja i od dračave šikare.

Ja ne mogu tako spavati. Dižem se i šetam. Slušam, kako dolje na mostu čeljad još uvijek prolazi. Uzvici, doziivanja, zapovijedi. Pomične i nepomične vatre. Katkada vidim gomilu što još nizdol puže. Takvih je slika morao gledati Dante u svom paklu.

Iznenada uzvik:

— Avion!

Doista, čujem ga i ja!

— Ugasite vatre!

Sve ušuti, stane, smrači se; i u Jablanici, osim dvaju ovećih požara prouzrokovanih od bombardiranja.

Međutim, avion samo prođe, i doskora bi opet kao i prije. Prijelaz se preko Neretve nastavlja, još nemirnije.

Proboravih zatim čitav dan u obližnjem klanacu; u njemu još ima leševa talijanskih vojnika. Gavrani grakću.

Predvečer zajahah prvi put konja i — uz tutanj topova — počeh se penjati na hercegovačke planine.

*

Drugo, što opet mišlju proživljujem, jest prijelaz preko Ljubine planine.

Bijasmo gotovo neispavani i još umorni od neprestanog hoda preko nekih tvrdih gora, uskih klanaca, nabujalih voda, kada krenusmo predveče, iz seoca Idbara, uz Ljubinu planinu. Mjesec je, srećom, sjao.

Spočetka sve kao i drugdje: puteljci strmi, kameniti, preveć uski, pogibeljni. Uvijek naviše, sad lijevo, sad desno; uvijek strmije i teže, uvijek hladnije. Povorka se preki-

da, pa opet sastavlja, da jedan drugome pomaže. Al to malo vrijedi: otvori dobro oči, uzdaj se u se, pomogni si tako da češće sjašeš. Talijanski mi zarobljenik Mario vodi paripa, njegov drug Marino stoji uza me; partizan Žika, moj novi momak, mlad je, nježan, nizak, i obje mu noge bolesne, pa mi noćas ne može pomoći, jedva sebe vuče. A na mom je konju neko nesretno englesko sedlo; puže životinji sad niz vrat, sad niz bokove. Vidim da su puteljci gotovo uvijek na rubu provalija; skliznem li, propadam; neki se konji već strušili s čitavim teretom, a govore da ima i ljudskih žrtava. I biva još gore; popesmo se do smrznuta tla. Tu započne prava muka: imraz pod nogama, studen u žilama, potreba sna i odmora još jača. Silazim posvema s konja. Dok možemo, hodamo; na kraju nam ne preostaje drugo, no puzati po snijegu i ledu, nogama i rukama, a uvijek u strahu da se ne srušiš u ponor; da nema mjeseca, ne bismo se mogli ni maknuti. Ponoć je minula, a tō još ne svršava. Vrh planinski kao da je blizu, a mi nikad na nj. Propada još nekoliko konja. Ja sam iscrpen; da nema Marina i Marija, koji me drže i često vuku, čini mi se barem da bih poginuo, ostao bih na ledu.

Nisam više ni na što pazio i mislio, kad nenadano zaori divna riječ:

— Odmor!

He! Na vrhu smo. Uska ravnica. Vatre već gore.

Duša se i snaga već u me vraćaju. Sjedim s drugovima uz plamen, grijem pošećerenu vodu u čuturici i pijem je. Oh, slasti! . . . Smirujem se i vedrim. A kako i ne bih gledajući u ona lica oko vatre? Kao da ti čvrsti momci nisu ništa osobito doživjeli, nikakvoj pogibelji izmakli.

— Kako je, družo Nazore? — Tvoje sam *Planinske pjesme* u školi čitao.

— Što me to ne zapita, dok sam se dolje mučio?

— Čemu bih te onda pitao? Stajao si čvrsto na konju, iako ti sedlo ne valja. Mi smo samo znali puzati bolje nego ti po onom ledu. Kada treba, vješti smo puzavci!

— Gdje se naučiste tome korisnom sportu?
— Po tim i po drugim planinama. Usred ciče zime. Pa i usred ljeta.

— Kako to?

— Da; usred ljeta, na Vidovdan. Kad jedne noći prijeđosmo Treskavicu, koju sada mimoidosmo.

— Pričaj!

— Jest! Usred ljeta, na Vidovdan. Nije nas onda ovoliko bilo; slabije obučeni, jedno hranjeni i naoružani. Mi smo, kao i Rusi, bili onda u povlačenju. Jača nas sila gonila iz Crne Gore. Ovdje moradosmo noću preko Treskavice. A tvrda nas i glomazna Treskavica ružno dočeka. Studen vjetar, pa neki grad i mraz. Dršće ti i džigerica od zime; i konji se nekako uočili. Ipak, polako naprijed. Gladni i umorni, ne popuštamo. No dođe najgore. Udari duga silna kiša; lije kao iz kabla. Sve i sva prokisnulo. Nigdje suhe grane. Gomilamo se kao stoka, prokisli do kože. Kada stigosmo napokon niže, na toplije i mekše tlo, propadasmo u blato. Na nj legosmo da pokušamo užeci prve trave i da počivamo, da drijemamo kao u brlogu. To ti je, družo Nazore, bilo . . . nešto.

— A onda?

— Kada napokon stigosmo u klanac, k potoku, bacismo sebe i sve svoje u vodu da se očistimo, osvježimo.

— Gubici? — zapitah ga.

— Nikakvi. Ne poginu niti jedan konj, ne nastrada niti jedan ranjenik.

— Ha! Vidiš, družo! Ljubina je planina ipak gora; već nam dosad proždre nekoliko kljusadi!

On se opre:

— Nije baš tako. Ja znam, kako je.

— Reci.

— Bilo je onda, na Treskavici, nas manje, ali bijasmo . . . prvi partizani!

— Razumijem te; ljudi od kremena . . .

— Od gvožđa, družo! Čak i naše životinje. Tu Ljubinu planinu bili bismo mi onda prošli pjevajući. He, čuj još nešto. Kad je ono Tito . . .

Ne doreče. Ču se zapovijed:

— Pokret!

Ustadosmo, krenusmo nizbrdo, u sjeni i u sve većem mraku.

Sad nismo uzgor puzali, sad smo se nizdol sklizali. Bilo je početka i grđe no prije. Polako, oprezno, cvokoćući zubima. Sad smo znali da je i nekoliko ljudi nastadalo, pa nam strah mjerio još većma korake. Mjesec zapao, tama nastala, studen je ljuća. I golo oštro granje stabala navaljuje, nevidljivo, na me: bije me po glavi, hoće da mi otme naočari, iskopa oči.

Kada minusmo mraz i snijeg, zagazismo u gnjecavo blato. Hodajući oprezno po njemu, dočekasmo blijedo svitanje dana, pa ružičastu zoru, na manje strmom tlu. Odahnusmo, oživjesmo.

A Priroda (Leopardi je ne zove majkom, *Madre*, no maćehom, *Matrigna*) kao da se s nama šali i ruga.

Puče nam pred očima veličanstveni vidik. Na široku zreniku, polukrug visokih planina s tornjevima, zubovima, bastionima, obelišcima na dugim bilima, a sve to obasjano svjetlošću mladog sunca; pozlačeno, posrebreno, modrikastost i ružičasto u čitavoj simfoniji polako promjenljivih boja. Je li to Zbilja ili neka Fata Morgana? Da nisam zaspao negdje u snijegu pa sanjam divan san prije svoga svršetka u mraku i u pustinji? Ali neke ptice pjevaju, jagorčika se žuti na novoj travici, drugovi življe silaze u širok klanac, k ovećem potoku koji se iskričavo modri, k seocetu, gdje ćemo stati da se okrijepimo i odmorimo poslije dvanaest sati teška putovanja.

Ja sam u nekom zanosu. Govorio sam prije često u sebi: "Bosno trula! Bosno i Hercegovino prljava!" Sad se penjem na konja, dižem glavu, gledam u one obasjane di-

vove planinske, u već zelenu kotlinu, u modru tekuću vodu, u rastrkana sela i u osamljene kućice; kličem:

— Bosno ponosna! Seko Hercegovino! Aleme naš sjajni, još neizbrušeni, još u pijesku, mulju i blatu! Dignut ćemo te, i izbrusiti, i dičiti se tobom. Ja ću svojim posljednjim, ali još krepkim silama, na nov način, uz nov zamah i polet, tebe visoko, visoko . . .

Ne dorekoh.

Na domaku sela, na strmu puteljku, konj mi posrnu, sedlo mu skliznu niz vrat; ja se nađoh na tlu.

Istukoh čelo, nos i jedno koljeno.

Sidoh u mjestance Gornja Bjela — na potoku koji uvi-
re u Neretvu — nošen na nosiljci.

Don Kihote da la Mancha, danas smo mi dvojica neki drugovi!

No od onih smo zanesenjaka koji padaju i grdno se istuku, da se iznova dignu.

*

I još se nečega sjećam.

Osamljene, visoke planine, okrunjene kamenitim bili-
ma, još pokrite snijegom koji se bijelio preko dana, a crve-
nio kao krv u zrakama sunca na zapadu.

Gledao sam čitavog dana goru Prenj iz pećine, gdje se
bijasmo sklonili od neprijateljskih aviona, i mislio sam na
Olimp. To čuveno boravište drevnih grčkih bogova nije si-
gurno imalo tako veličanstveni, po svim njegovim linija-
ma, skladan oblik.

Ali još je nešto, na što se mišlju vraćam.

Na halucinacije koje me spopadahu kad sam dahtao od
umora, a morao sam dalje jahati; kad sam žednio, a nigdje
vode, ni blatne baruštine iz koje marva pije; kad sam osje-
ćao što su glad i nesаница; konjsko meso nije se smjelo peći
da vatra ne privuče na se pažnju aviona: leći — i na trnje
— nije se moglo, jer je valjalo probiti se hitro kroz "klijes-
ta" koja nas stiskahu.

Najgore mi bijaše u nekoj širokoj okrugloj udubini, svoj gusto obrasloj visokim omorikama. Pričini mi se da je čitava tamnosiva, šutljiva, ukočena. To nisu više redovi stabala; skupine su visokih zdanja, ali popaljenih, poluporušenih, zapuštenih i nijemih. Ja sam sjahao, legao na zemlju, i čudnovato me raspoloženje hvata. Jetki neki humor izbija iz mene. Uobrazio sam sebi da su redovi vojnika koji prolaze uza me, povorke neprijatelja što me guraju silom iz tih "dvorana". Svaki kamen koji se valja niza strminu pričinja mi se kao golema litica što bi me htjela satrti. Na granici svijesti prepoznajem neka lica i navaljujem na njih ironičnim grdnjama; htjela bi da ustanem, da bježim, jer taneta već lete preko naših glava, neprijatelj napreduje. Ja se ne dam. "Ne bježim" Nisam kukavica!" Moje je vladanje sve luđe, iako osjećam da imam krivo. Nađe se napokon pametan čovjek koji me povede u obližnje sklonište između debelih stabala i povali me na travu. Odmah zaspah, najtvrdje usnuh. Kad me doskora probudiše, bilo mi je lakše, svijest budnija. Uzjahah, nađoh se uz još jaču i bližu pucnjavu.

Nizbrdo, pa pravo! Hitro, pa još hitrije!

Stojim opet čvrsto u sedlu.

I neko me epsko raspoloženje spopada.

Iako je naloženo da se jaše što tiše, jer neprijatelj bombardira i mitraljira čitavu šumu, ja dižem glavu; šapćem pa i glasno kličem:

Izvedi narod moj, o Gospode,

Izvedi ga iz ropstva zlopatna.

Ne samo narod moj, o Gospode, no čitavo to jedno čovječanstvo!

Stigli smo na pustu krševitu visoravan.

Na dnu se crni šuma; u nju kao da ulazi neko visoko svjetlo.

U meni duša kliče!

— Ha, napokon. Znak! Stup ognjeni ide pred nama.

Tako, sjedeći, proživljujem opet neke od krupnijih događaja na putu preko, možda, devet planina, klanaca i voda.

Osjećam, kako mi se snaga vraća. Da mi je prenoćiti još jedanput ovdje!

Ali mi to nije suđeno.

Dolazi kurir:

— Druže, spremi se.

— Kuda? Kamo?

— Ovoga ti puta mogu sve reći. U muslimansko selo Govza. Dva sata i po jahanja. Put dobar. Sunce — kako sam vidiš — sja i grije. Čeka te još ljepša soba.

Dižem se i zovem:

— Žika, hitro! Amo konje!

IV.

ODMOR U GOVZI

GOVZA, 3. IV.

U Govzi sam, u osamljenoj kući, u ovećoj čistoj sobi neke muslimanke.

Sâm sam, uz dva konja, momka Žiku i četiri Talijana (Marino, Mario, Torino i Bepo); poslaše mi i kuharicu. Kao da putuje neka ličnost. Obilazi me doktorica Olga; dođoše mi njezin suprug, drug Sima, dr Ribar, član Vijeća drug Milutin, komandant bataljona Moma; Tito mi posla na dar oveći broj jabuka što mi se u ustima same rastapaju, i tri kutije vitamina. Hoće svakako da se u Govzi konačno izliječim, postanem jači od biblijskog Samsona.

I bit će tako.

Umiriše se crijeva; manje kašljem, koljena su mi čvršća. Sad ću pregledati rublje i odijela. Drugarica Alka Detoni, slikara Marijana, pomoći će me svojom iglom od zlata.

Divan li je taj partizanski život!

Žestok, fluidan, pun naglih suprotnosti i iznenađenja.

4. IV.

Danas se osjećam prilično dobro; popustio je i kašalj.

Nestade novoga proljetnog snijega, blato se suši, trava niče, poljsko se cvijeće otvara.

Nestade i njemačkih aviona. Druga i jaka IV. neprijateljska ofenziva nije uspjela: rasplinula se. Raširili smo se na novim područjima: hrvatske su nam naše divizije vratile Slunj, Petrovac, Drvar, Glamoč, Grahovo i druga neka mjesta; Prozor i Jablanica su sada "ničija zemlja". U Lici i na Kordunu stojimo iznova dobro. Dostora ću doznati, kako je sve to teklo, i na koji nas je način izveo Tito iz pogibelji spasivši i ranjenike.

6. IV.

Primam pismo od druga Terzića, zamjenika načelnika vrhovnog štaba. Donosim sve, bez promjene.

I. Dragi družo Nazore,

Kako ste? Kako se osjećate? Mislím i vjerujem da ste dobro. Sad ćete se bolje odmoriti i moći ubrzo oporaviti. Gledat ću da Vas posjetim, ako stignem, jer imam dosta posla.

Šaljem Vam podatke — *pregled naših ratnih operacija u martu mjesecu* — za Vaš dnevnik, jer sam obaviješten da pišete, pa će biti dobro unijeti u nj ove potankosti u cilju dopune i cjeline iznošenja događaja, onolikom obimu, za koji Vi nađete da je dovoljan.

Ja sam se trudio da budem što kraći.

Srdačno Vas i drugarski pozdravlja
Terzić

II.

TOK RATNIH OPERACIJA NAŠE VOJSKE OD 1. III. DO 1. IV. 1943.

1) U vremenu od 1—6. II. naše glavne elitne jedinice — brigade I. i II. proleterske divizije s dvjema brigadama VII. hrvatske divizije — preduzele su kontraofenzivu u

pavcu Gornjeg Vakufa za razbijanje i uništenje njemačkih snaga koje su nadirale ovim pravcem k Prozoru i ugrožavale naše ranjenike i bolesnike u Prozorskoj kotlini. Naš plan za razbijanje i uništenje tih njemačkih snaga potpuno je uspio. Poslije trodnevne žilave borbe — prsa u prsa — Nijemci su bili potpuno razbijeni. Jedan njemački puk 36. grenadirske divizije potpuno je uništen. Zarobljeno je više vojnika i jedan major, zaplijenjena 2 topa i nekoliko mitraljeza. Naše brigade su progonile neprijatelja k Bugojnu. Na taj način "bitka za ranjenike" bila je dobivena. Ljubav drugova boraca prema svojim ranjenim drugovima bila je jača od mača, jača od Hitlerove ratne mašine, kojom je htio nas uništiti — naročito nekoliko hiljada ranjenika i bolesnika.

2) U vremenu od 7—17. III. naše divizije snažnim ofenzivnim udarom na Neretvi, između Konjica i Jablanice, probijaju обруч blokade, koji su nam bili pripremili Nijemci, Talijani, četnici i ustaše; prelaze rijeku Neretvu, razbijaju četnike pukovnika Baja Stanišića; u vidu čeličnog vala probijaju se tjesnacem — debušeor, između Prenj-planine i Visočice; tuku i dobivaju bitku na izlazu iz tog tjesnaca, kod Glavatičeva i na taj način uspijevaju evakuirati za sobom 4000 ranjenika i bolesnika i spasiti ih od sigurne smrti. Prijeći rijeku Neretvu i njene kanjone od Jablanice do Glavatičeva jednom jedinom stazom — i to kožjom, na udaljenju 3—4 km od konjičkog garnizona pod kišom bombi neprijateljske avijacije i artiljerije — s tolikom vojskom (bez mostovnog plovnog materijala) i s toliko hiljada ranjenika, predstavlja u strategiji klasičan primjer, jedinstven ove vrste, upravo remek-djelo vještine vođenja vojske.

To je i takva je Titova strategija.

Držanje naše stalne pobočnice prema Konjicu, koja svojim grudima odbija juriše fašista što pokušavaju ugroziti naše ranjenike na putu evakuacije Jablanica-Borci,

predstavlja neuporedivi primjer samoprijedora, junaštva i vještine snalaženja jedne mlade vojske.

3) U vremenu od 16—20. III. naša III. udarna divizija, pod komandom heroja Peka (Pere Cetkovića), bježe i dobiva bitku za Nevesinjsko polje i Nevesinje, razbijajući tom prilikom glavninu četničkih snaga, koje su pokušale zadržati pobjedonosni marš ove naše elitne divizije. Već 21. III. Nevesinje je bilo oslobođeno kao i čitav nevesinjski srez. Četnici razbijeni bježe na sve strane spasavajući se, tko se spasiti može. U toj je krvavoj bici preko 300 četnika ubijeno, a isto toliko zarobljeno. Zaplijenjeno je oko 20 bacača i 25 automatskih oruđa. Mi smo imali oko 7 mrtvih i 25 ranjenih. Naročito se istakla V. Crnogorska brigada.

4) U vremenu od 18—22. III. dva bataljona I. proleterske brigade pod komandom narodnog heroja druga Miloja Milojevića razbijaju kod Uloga Stolačku i Bilečku brigadu, zauzimaju tu važnu točku i čiste okolna sela od zaoštalih četničkih bandi. Četnici bježe k Bileću i Stolcu.

5) U vremenu od 20—23. III. odigrala se žestoka bitka u Zagorju, kod Kalinovnika s glavnim snagama Draže Mihajlovića, tj. s vasojevačkim četničkim brigadama, koje su pod komandom generala Draže i "vojvode" Pavla Đurišića, u jačini od oko 3500 boraca, došle u pomoć zagorskim četnicima.

Naša prekaljena i neprijatelju dobro poznata II. proleterska divizija s I. proleterskom brigadom iz I. divizije žestoko je napala brojno daleko jačeg neprijatelja, do nju ga potukla i odbacila ostatke te četničke skupine preko Drine i grebena planine Jahorine. U ovoj borbi naročito se istakla II. proleterska brigada, koja je bila presjekla odstupnicu četnicima i nanijela im upravo najteži udarac zarobivši i 2 haubice.

Na taj način, bitkom za Nevesinje i bitkom za Kalinovik kao i bojem kod Uloga, naše divizije izbile su iz tjesnaca Visočice planine i Treskavice s jedne strane i Prenj-planine i Crvlja planine s druge strane — sa svojim pret-

hodnicama — na liniju greben-planine Jahorine-Drina-Gatačko polje — Dobarsko polje — južne padine planine Veleža, tj. u jednom luku razmjera oko 200 km — gdje više četničke snage kao ni snage drugih naših neprijatelja nisu postojale.

To je izvršeno u snažnu, ali krutu zamahu naših divizija, koje — zadojene bezobzirnim duhom, željom za osvetom, majstorski vođene — zadobiše jednu od najvećih, ako ne i najveću bitku u ovom našem oslobodilačkom ratu.

To je Titova strategija. Dobivene bitke i bojevi naših divizija u mjesecu martu ostat će — ne samo po važnosti i značaju, već i po vještini vođenja nižeg i višeg vodstva, pod rukovodstvom Vrhovnog Komandanta druga Tita — najznačajniji, najljepši i najpoučniji period ratnih operacija našeg oslobodilačkog rata.

Terzić

7. IV.

Donosim ovdje svoju **PORUKU DALMATINCIMA**, što sam je onomadne dao Vrhovnom zapovjedništvu. Ne znam, da li ju je radio "Slobodna Jugoslavija" već iznio u svojim emisijama.

PORUKA DALMATINCIMA

Negdje u Hercegovini u ožujku 1943.

Drugovi i braćo Dalmatinci!

Negdje s veličanstvenih planina, što prave zaleđe vašim jadranskim žalima, šaljem vam pozdrav i ove riječi!

Pobjegao sam iz ropstva i sramote takozvane Nezavisne Države Hrvatske, da se nadišem ovdje slobode i da se prožmem osjećajem nacionalne časti i ljudskog dostojanst-

va. Izložio sam se tvrdu načinu života, oskudici u najčednijim udobnostima, tjelesnim naporima i mukama, spavajući katkad pod stablom s kamenom ispod glave, ali se Čovjek oslobodio u meni težine, dobio nova krila, našao cilj, kojemu mora težiti u ove dane toliko kobne ne samo za naš narod, nego i za čitavo čovječanstvo.

‡ Jadan li je svaki koji u ovome sudbonosnom sukobu i obračunavanju sjedi na kućnom pragu, da, bojažljiv, mlitav i neodlučan, misli samo na svoje sitne lične koristi!

Braćo i drugovi iz moje rodne pokrajine, nema nikoga koji bi nam mogao predbaciti da smo ikada bili mlitavci, ljudi bez ponosa i bez kičme, krotka ljudska marva u tuđem ropstvu. Kod nas se ustrojila dreyna hrvatska država pod narodnim vladarima; vodili smo borbe s Venecijom braneći naše zaljeve i otoke; Neretljani bijahu strah i trepet negdašnjih Mlečića na moru: senjski su uskoci bili naše primorske krvi. Ravni Kotari bijahu kolijevka junačkih srdača; zagorski su se Dalmatinci borili s Turcima, a u novije doba Poljičani se opirahu generalima silnog osvajača, cara Napoleona; brodovi talijanskog admirala Persana utapali se kod Visa, uništeni vještinom i smionošću dalmatinskih mornara.

Hrvatski ponos, hrvatski prkos i hrvatsko junaštvo pokazivalo se kroz vjekove djelima naših otaca i pradjedova.

Mlitavost, ravnodušnost, prilagođivanje autoritativnim zahtjevima, savijanje šije pred otimačem i pred krvnikom, odricanje od svog jezika i od svojih običaja, puzanje pod tuđinskom petom: sve te sramote i svi ti poroci nisu nikad okaljali Dalmatinca.

Pa ne će ni u dane što ih sada proživljujemo.

U zaleđu Dalmacije rasplamtio se i gori uvijek jačom žestinom rat partizana protiv fašizma. Hrvati i Srbi, katolici, pravoslavni i muslimani, čvrsto složeni u nevolji, digoše se protiv okupatora, protiv Nijemaca, Talijana i njihovih slugu i robova, ustaša i četnika, koji pale kuće, kolju ljude, uništavaju imanja, sela i varoši.

Ili se pustiti zaklati i istrijebiti zauvijek, ili se dignuti i obraniti.

Trećega nema.

Ja o mlitavcu i strašljivcu!

Njemu nema spasa; oluja će ga zahvatiti, ma se on ponižavao, čuvao i pritajivao.

Drugovi i braćo Dalmatinci!

Partizani su od negdašnjih pojedinih, gotovo nenaoružanih skupina, sami i bez ičije pomoći, sastavili čete i bataljone, brigade i divizije, narasli u korpuse, u čitavu vojsku, koja — dobro vođena i uvijek bolje opskrbljena — tuče u našoj zemlji tuđinca, praveći mu štete i neprilike, a bi je, goni i kažnjava četnike i ustaše braneći narodu život i imanje.

Konačni je njihov cilj potjerati tuđinca iz svih naših zemalja, očistiti ih od domaćih izdajica, uvesti nov društveni poredak ne rušeći nikome vjeru otaca, ne gušeći nacionalne osjećaje, ne obarajući pravo vlasništva.

Naši su naponi veliki, jer su neprijatelji mnogi i jaki, ali i naša snaga neprestano, od dana u dan, samo raste, pa se naši uspjesi množe, a područja što ih oslobađamo neprestano šire.

Narod je progledao i diže se na ustanak, pridružuje se nama, počinje — ma gdje bilo — kupiti se, organizirati se i ulaziti u borbu na prokušani i uspješni partizanski način.

Već postoji čitava hrabra dalmatinska divizija, a Dalmatinci su se također istakli kod oslobođenju Jajca, Prozora i Jablanice.

Neka se svaka dalmatinska planina prometne u partizansku tvrđavu, svaki naš zaljev u gusarsko gnijezdo protiv otimača našeg mora, svaki naš otok u klisuru, o koju će se razbiti lađa grabežljivog okupatora!

Dalmatinsko Zagorje i Primorje neka listom ustane!

Sve se može, kad se hoće.

Stupite, drugovi, u partizanske redove, dižite ustanak, započnite što življe djelovanje, ma gdje bilo i ma kako bilo, i uspjeh je siguran, pobjeda je neizbježiva.

Pomognimo i mi Slavenstvu! Prodičimo Hrvatstvo, koje su izdajice i mlitavci okaljali! Budimo i mi Dalmatinci radnici u novom građenju sudbine čovječanstva!

Čuvajmo svoju čast i obraz svoj!

A kad nas pobjeda ovjenča, mi ćemo s ponosom gledati na minule napore i muke.

Veselit ćemo se novom, pravednijem poretku društva uopće i sreći svoga naroda i svojih obitelji te kazati:

Pridonijeli smo i mi uništenju Zla i uzvišenju Dobra.

Dostojni smo i mi da živimo na suncu Božjemu u novom bratskom savezu oslobođenih i preporođenih naroda.

8. IV.

Kako osjećam da se oporavljam, tako produžujem danomice svoje večernje šetnje.

Štap u ruku, pa uzbrdo, dok me Marino izdaleka diskretno slijedi.

Radim opet što i davno, kao dječak na Braču i u Splitu, kao đak u Gracu, kao odrastao u Kašvu, u Crikvenici, pa i u Zagrebu. Dok sunce zapada, sâm u prirodi, postajem drugim čovjekom, ili — točnije — promećem se u dva čovjeka, koji vode razgovore sad grube i gotovo neprijateljske, sad pune uzajamnog tješjenja, hrabrenja pa i — laskanja.

Danas sam, sâm sa sobom, ovako razgovarao:

— "Ludove, što to uradi? Gle, gdje si! U što upade!"

— Izvrših svoju dužnost. Kod kuće sam. Nađoh što sam i slutio.

— "He, dužnost! Zoveš dužnošću što bi se moglo prozvati i 'trpljenjem u svrhu isticanja'. Kod kuće nikako nisi:

ni u onakvoj, u kakvoj si se rodio, ni u takvoj, da bi odgovarala tvojim čežnjama i maštanjima, a što ovdje nalaziš, moraš neprestano miješati da bude što si očekivao. Varaš druge i sebe. Izabrao si najlakši i najjeftiniji način — fizičko trpljenje — da u stare dane dođeš do nekog ugleda i — slave! Igraš novu kartu na igraćem stolu renomea . . .“

— Smrti!

— "Ambiciozan si. Kroz vrata fizičke smrti ti bi se htio proturati u stan duhovne besmrtnosti. Kad bi to bilo moguće, povijest bi čovječanstva bila prekrcata imenima slav-
nih ljudi. Pretanjeno je tvoje računanje“.

— A svi ovi mladi ljudi oko mene, zar i oni . . . ?

— "S njima je drugo. Njih potiče nesvjestan, ali zdrav nagon. Ti si svoje nagone istrošio, izbrusio ih do iščezavanja, prometnuo ih u nešto drugo. Mozak te amo doveo“.

— Pa da i jest baš tako, što zato? Ja bar znam što radim i zašto se ovako mučim.

— "Ne mučiš se ni najmanje, jer su sve tvoje fizičke prolazne patnje za tebe sitnica prema plodu, kome se nadaš da ćeš ga iz njih izvući. Ne varaj sebe i druge kao ostarjeli hohštapler D'Annunzio“.

— A Byron?

— "Ne vjerujem ni njemu. Klonuo, razočaran, koječega i previše sit, ode s punom kesom novača u Missolunghi, da zapanji još jednom naivčine i da pogine od uboda močvarna komarca“.

— A Petöfi?

— "Taj bijaše sretniji. Još mlad, pun poleta. Nerastumačen nestanak, misterioznost koja dovodi do različitih naslućivanja. Tko zna zapravo?“

— A Victor Hugo?

— "On je, ovjenčan i aureolom prognanika, sjedio na otoku u lijepu dvoru, i, okružen komforom, sastavljao nadalje stihove i pisao romane. Pametan, uviđavan čovjek. Nešto bi se slično, zapravo, i tebi htjelo“.

— Šuti, ciniče! A Tito? Peko? Koča? Sava i drugi naši?

— "To su ljudi od akcije. Elementarne su to sile uz koje tvoje 'junaštvo' iščezava. Rad i najnesvjesnijeg partizana ljepši je, iskreniji i važniji od tvoga, kovaču više-manje zvučnih fraza. Mogao si ostati vjeran svome zanatu i pomagati na svoj način".

*

Takve razgovore vodim sa samim sobom. Opirem se ciničnu, koga nosim u sebi. On je katkada jači: uvjerava. Bit će baš zbog toga, da sam prvi put, kada naiđoh na Peka, poljubio ga srdačno, u znak priznanja.

10. IV.

Primam ova dva pisma.

I.

*Štab II. dalmatinske
udarne brigade*

6. travnja 1943. g.

*Vladimiru Nazoru, književniku,
preko Vrhovnog štaba NOV-a i POJ-a.*

Borci, komandiri, komandanti i politički komesari II. dalmatinske udarne brigade velikom sinu Dalmacije i slobodarskom pjesniku hrvatskoga naroda VLADIMIRU NAZORU.

Dragi druže i brate, doprla je Tvoja "Poruka Dalmatincima" i do svih boraca naše udarne brigade. Ponosimo se Tvojim učestvom u ovoj teškoj, ali svetoj borbi. Ponosimo

se, da najveći sinovi hrvatskog naroda učestvuju svojim žarom, svom fizičkom i duhovnom snagom, na uništenju najkrvoločnije zvijeri čovječanstva — fašizma. Ponosimo se, najzad, da si Ti sin mile Dalmacije. Bit ćeš primjer svima Dalmatincima, svima Hrvatima, kako se i u starim godinama rađa mladenački junački polet u danima narodno-oslobodilačke borbe jednog naroda . . .

Tvoja poruka struji žilama svih boraca naše i Tvoje brigade. Bataljoni, čete i svi pojedinci učinit će sve kao do sada i više nego do sada, da ova brigada časno, junački, uzdignuta čela nosi zastavu slobodarske Dalmacije.

Čitajući Tvoju poruku na skupovima bataljona svi borci, komandiri i politički komesari zavjetuju se, da će neumoljivo uništavati okupatora i njegove plaćenike; da će s ponosom izvršavati naređenja našeg junačkog vrhovnog štaba i najmilijeg komandanta, druga Tita! Dičimo se, što maršujemo zajednički i bratski sa srpskim, crnogorskim i bosanskim brigadama. Uništavat ćemo krvnika sa zadovoljstvom na svakom mjestu kao i na kućnom pragu.

Zavjetujemo se, da ćemo čuvati čast Dalmacije, a Tebi, dragi Vladimire, želimo, da prebrodiš zdravo sve opasnosti i napore ove krute, ali slavne borbe. — Živio!

Potožaj, 6. travnja 1943. god.

II.

Štab II. proleterske udarne divizije Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije.

Dana 7. aprila 1943. god.

*Vladimiru Nazoru,
velikom sinu i pjesniku Hrvatske*

Tvoja poruka borcima Dalmacije istovremeno je i poruka svim rodoljubima porobljene i iskrvavljene Jugoslavi-

je. Ta poruka nije ništa novo u Tvome životu, — ona je sinteza cjelokupnog Tvog dosadašnjeg pjesničkog rada. Danas, kada je hrvatski narod uzeo svoju sudbinu u svoje ruke u borbi protiv vjekovnih neprijatelja hrvatskog naroda, Tvoje učešće u toj borbi osnažilo je i još čvršće sjedinilo borce Hrvatske i sve borce naše pobjedonosne Narodno-oslobodilačke armije.

San hrvatskog naroda, vjekovni san, za koji je tuđinskim osvajačima položio svoj život Matija Gubec, ostvaruje se danas u najvećoj borbi čovječanstva protiv njemačkog i talijanskog fašizma. Probuđeni hrvatski narod, slobodarska Dalmacija ispisuje na svoje zastave oslobođenja i Tvoje ime. Teret godinâ nije te zadržao. Svojim imenom, svojom borbom pokazuješ put hrvatskoj mladosti, jedini put koji vodi k pobjedi nad krvolocima slavenskih naroda i mračnim grobarima kulture i općeg napretka.

Borci Srbije, Crne Gore, Makedonije i Slovenačke ponosni su što imaju pored sebe hrabrog suborca, — pjesnika vječnih hrvatskih težnji — Vladimira Nazora. II. proleterska divizija, borci naše divizije ponosni su što se sinovi Hrvatske i Dalmacije zajedno s njima nalaze u udarnim redovima oslobodilačkog pohoda naših naroda.

Uvijek si bio na predstraži hrvatske slobode i nezavisnosti. Danas si prvoborac za slobodu Hrvatske i svih naroda Jugoslavije. Ribari, težaci, omladina Dalmacije — vojnici naše slavne armije — s Tvojim imenom na usnama koju vječito jedinstvo naroda Jugoslavije, jedinstvo u pobjedi i slobodi svih porobljenih.

Jadran gori, Jadran rađa slobodu. Kroz buru i oganj borbe odjekuje Tvoja poruka i budi zaspale i podiže klone.

Hrvatski narod Te voli, borci Hrvatske Te slijede, — svi borci naše armije, nastupajući u slobodu, pozdravljaju svog velikog druga, velikog sina Hrvatske, Vladimira Nazora!

Na obalama Drine.

U ime boraca, komandira i političkih komesara:

Politički komesar:

Mitar Bakić v. r.

Komandant:

Peko Dabčević v. r.

Poslat ću oba pisma Titu, da vidi kojim duhom dišu njegovi borci.

Kakva snaga, kakva vjera i kakav polet izbijaju iz tih njihovih riječi!

12. IV.

Gazda, čovjek, u čijem stanu boravim, pojavio se. Svršava oranje njive pred svojom kućom. Žena mu vodi volove, sin mu, dijete od tri godine, trči za njima. Na avione i na dim u zapaljenom obližnjem mjestu i ne obazire se.

Hitam k njemu; molim ga da mi prepusti ralo.

— Pa, dajte! — veli.

Rinuh raonik u zemlju, uprijev snažno.

Spočetka zapinje, a kad se ralo maknu volovi kao da prehitro vuku; znojim se, praveći duge korake. Teško je, al nema druge: valja doorati, iako mi koljena i ruke dršću.

— Je li kako? — pitam, gledajući moju brazdu.

— Nije slabo. Mogli ste i plíce — odgovara mi. — Ne treba da preorem.

I ja se vraćam kući korakom pobjednika.

13. IV.

Počivam, hranim se jedući na obroke; čak sam se čitav mogao dobro oprati toplom vodom, i ja se osjećam jačim. Perem, krpam, redim rublje i nastradala odijela.

Sad bih mogao izdržati nove napore.

Radiostanica "Slobodna Jugoslavija" dala je više puta moju *Poruku Dalmatincima*, nazvavši je "proglasom" i stavivši je u vezu s dvogodišnjicom Pavelićeva režima u Zagrebu.

Dogovaram se s Marijanom Detonijem, kako bi on mogao opremiti ovu moju knjigu.

Posjećuju me komandiri, komandanti i politički komesari koji ovuda prolaze, pa i drugi.

Čekamo da naši osvoje potpuno Foču i prodru još dalje, pa da onda i mi odavde krenemo.

*

Izlazim i šetam.

Teškom mukom probijaju se pupoljci na stablima, a obronci se zelene od nove travice, proplanci se žute od jagorčike. Ima i šumicâ četinarâ. Kotlina, na dnu koje voda teče, okružena je brdima. Visoke, strme klisure nalik su na kule i dvore iznad gudura. Što sam jednom sanjao i pjesnički uveličavao, nalazim ovdje još krupnije. Kao da sam već davno za sve ovo dobro znao.

O uzvišena, vječna romantiko prirode!

*

Posjetiše me mladi komandiri i politički komesari VI. brigade, borci na prolazu: C. Mijatović, stud. phil., M. Filipović, dipl. pravnik, M. Zekić, pedagog i Ratko Pavić, rudar. Svi Bosanci. Kakvo zdravlje, energija i bistrina izbijaju iz tih ljudi! Razlog uspjehu našeg pokreta sve više mi se otkriva.

*

Naši su prodrli daleko, čak do Nikšića, vršeći više no im je vrhovni zapovjednik naložio. Foča nije još potpuno osvojena. Kod prijelaza preko Drine istakli su se Dalmatin-

ci, koji splavovima, pod neprijateljskom vatrom i pjevajući, prođuše tu teško prebrodivu vodu.

Bila je objavljena ova

DNEVNA ZAPOVIJED

U ime vrhovnog štaba izražavam priznanje i zahvalnost borcima, komandirima i političkim komesarima II. dalmatinske brigade II. divizije za odlično izvršeni zadatak prilikom organizovanja prebacivanja preko Drine.

Vi ste se, junački sinovi sunčane Dalmacije, pokazali dostojnim sinovima vaših slavni predaka, hrabrih mornara, rodoljubivih sinova plavog Jadrana.

Vrhovni komandant TITO

Značajna je posljednja stavka te zapovijedi i za samog Tita.

Hrvatskom Zagorcu, tvrdom vojniku i hladnom strategu kao da bliješti na dnu duše sjaj dalmatinskog sunca i plavetnilo našeg Jadrana.

Osvaja se lako, što se doista voli.

*

Dobre vijesti dolaze nam odasvud, iz Slovenije, iz krajeva od Gospića u Lici, do Glamoča u Bosni, gdje sâm hrvatski dio naše zajedničke vojske vraća, što nam je neprijateljska ofenziva bila oduzela. Sjećam se drugova dra Bakarića, Rukavine, Andrije i Konspiratora, s kojim sâm u Slunju nekoliko dana proboravio. Eto, opet pobjeđuju.

Primio sam ovo pismo od štaba II. proleterske NOU brigade:

Položaj, 4. aprila 1943.

Poštovani Vladimire Nazore,

Povodom Vaše PORUKE DALMATINCIMA, kroz koju je progovorio duh velikog hrvatskog rodoljuba, smatramo se obaveznima, da Vam u ime boraca i štaba II. proleterske NOU brigade uputimo naše tople pozdrave, sa žarkom željom, da s nama zajedno istrajete u ovoj svetoj borbi za djelo narodnog oslobođenja. Mi se ponosimo što se u našim redovima, u redovima naše Narodno-oslobodilačke vojske, nalazi značajni predstavnik hrvatskog duha, što se nalazite Vi, koji ste uvidjeli svu provaliju izdaje s takozvanom Pavelićevom "Nezavisnom Državom Hrvatskom", i, izlažući se pod starost patnjama i fizičkim neugodnostima, napustili pakao te države i kao soko se vinuli u redove boraca za slobodu naroda.

Mi, sinovi srpskog naroda, borci II. srbijanske proleterske brigade, u čijim se redovima bori veći broj i Vaših kršnih dalmatinaca, nastaviti ćemo i dalje borbu sa ostalim jedinicama naše Narodno-oslobodilačke vojske, koja predstavlja oličenje oružanog bratstva i bratskog jedinstva naroda Jugoslavije, borbu, koja će do temelja smrviti mrske osvajače — vjekovne neprijatelje nas Južnih Slavena i konačno izvojevati slobodu našim narodima. Mi se sjećamo Vaših riječi: da se danas Hrvati po prvi put u historiji svojoj tuku za sebe. Mi želimo i uraditi ćemo sve, da ova velika borba, u kojoj se svi narodi Jugoslavije zaista tuku za sebe, urodi plodom i da tim narodima donese potpunu slobodu i nacionalnu nezavisnost u bratskoj ravnopravnosti.

Nadamo se da će Vaš svijetli primjer poslužiti i ostalim ljudima od duha i uma, poslužiti svim poštenim sinovima i Hrvata i Srba, da se priključe našoj pravednoj borbi, te da tako doprinesemo što bržem uništenju mrskog fašističkog osvajača i svih domaćih izdajnika, koji teže da naše bratske narode održe u vječitoj zavađenosti, ropstvu i podčinjenosti. Mi moramo pobijediti, jer je pravedno djelo za koje se borimo, i jer su na našoj strani progresivne snage savremenog čovječanstva.

U to ime mi Vas pozdravljamo borbenim antifašističkim pozdravom:

Smrt fašizmu — sloboda narodu!

Za borce i štab II. proleterske NOU brigade:

Zam. političkog komesara:

Komandant:

Sl. Penezić

Ljubodrag N. Đurić

15. IV.

Vedar i topao pramaljetni dan.

Jer noću nesanica sjedi uz ležaj od slame u mojoj sobi, pođoh jutros visoko na strminu, pod uspravnu liticu, prostrijeh pokrivač na mladu travu i legoh.

Besanica me i sada pritiska, no, izdaleka, puštajući da pokatkad padnem u poludrijemež. U tom isprekidanom polusnu, obrisi gorâ, šumâ, hridine, proplanci, osamljena stabla i rastrkane seljačke kućice s one strane klanca i potoka počеше da primaju za me nove, promjenljive oblike. Nisam znao, da li sanjam neke groteskne sne ili, budan, gledam u priviđenja katkada nalik na zbivanje kakve Apokalipse.

Hoću da to ispričam, makar ukratko, držeći se glavne niti događaja.

. . . Eto, pohitao sam negdje izdaleka, s močvarâ iza visokih planina, prekoračio sam šume, smrznute rijeke, pustinje i pašnjake, sad gonjen, a sad goneći silno mnoštvo, koje tjera stoku, prti na leđima štitove, šatore i plugove. Stigoh k nepreglednoj vodi što se modri i šumi. Narastao sam u krupno troglavo i troruko biće. U jednoj mi ruci mač, u drugoj plug, u trećoj knjiga sa sedam pečata. Na vodi preda mnom sjedi ženetina s dojka od mramora i s nogama kao rep u ribe; na desnoj mi strani, na kuku planinskome, orlušina s kljunom od gvožđa; s lijeva, na rubu šume, kurjak sa zubima kao u vepra. Gledaju u me, stoje nepomično; znam da žena pjeva, orao klikće, vuk zavija, al ih ne čujem, a to me napunja zebnjom.

Mašem mačem, orem plugom, kidam knjizi pečate.

One se tri nemani ne miču; gledaju u me.

Sada znam što je.

Na svakoj je mojoj glavi po jedna kruna.

Njih one hoće.

Al ih ja ne dam.

Približuju se; navaljuju na me. Dojke me od mramora udaraju u čelo, kljun me razdire, zub me kolje.

Iskrvario sam se, klonuo sam, podlegao.

Sjedim na tlu. Mač mi je prelomljen, plug skršen, knjiga razdrapana. Krune su skinute s mojih glava; stoje preda mnom na kamenu, čuvane od triju nemani. Čuvane, a ipak dirane nekim prljavim rukama, nagrđene prašinom i blatom; čuvane, a doskora i zanemarene.

Neki krupni ljudi, velikaši i poglavice plemenski, dolaze u povorci, uzimaju jednu krunu i kreću prema zapadu, k moru, ulaze u grad, gdje malen, garav grbavac sjedi na stolici. Oni mu se klanjaju udarivši čelom o tle, meću mu krunu na glavu. On ustaje i ide preko međe.

Nevidljiva rijeka uji, vrijeme prolazi.

Ja sjedim uz dvije posljednje krune.

Neka gospoda opet dolaze. Uzimaju drugu krunu, idu u tvrd grad, sjede u dvornici gledajući u krunu, pa skidaju

s nje prašinu, među je na glavu nekom blijedu vladaru s donjom usnom do ispod brade. I on ustaje i ide daleko preko međe.

Nevidljiva rijeka uji, vrijeme prolazi.

Čudnovata je sudbina treće krune. Poniješe je jednom velikašu onkraj mora i staviše je na glavu čovjeku koji sjedi u gradu ispod brda što izbacuje dim i vatru. A on je ogleđa, stade je vagati rukom pa je prođa ženi s dojčkama od mramora, onoj koja sjedi na vodama, za 100.000 zlatnih cekina.

Al se ta kruna nađe iznova pređa mnom, u prašini.

I sad dođe odnekuda neki čovjek s ropskim žigom na čelu i s rukama krvavim do lakata i uze je. Pođe i on s njom preko mora, stignu u grad sagrađen na sedam brežuljaka, savi se i kleknu pred čovjekom u admiralskoj odori i ponudi mu krunu. A čovjek u admiralskoj odori jedva da i pogleda u dar: promatrao je darovatelja, ogleđao mu čelo i ruke, s kojih je kapala još svježja krv. Velik se prezir pokazao na njegovu licu. Najedanput se namršti i — ne progovorivši ni riječi — pljunu darovatelju u lice, gurnu njega i krunu nogom . . .

— Druže Nazore, pokret!

Usklik me trgnu iz drijemeža, razbije mi san, tu mutnu smjesu deformiranih slika iz prošlosti i sadašnjosti.

16. IV.

Nova pokreta nije bilo.

Ostadosmo u Govzi.

Naši su prešli Drinu, ušli u Foču, ali još ne osvojiše fočansku tvrđavicu, jer svoje teže topove moradoše u Jablanici negdje zakopati ili ih baciti s tenkovima i s kamionima u Neretvu, a Tito — koji štedi živote svojih boraca — ne da, vele, da je zauzmu jurišem. Međutim su potukli nekoliko hiljada talijanskih Alpina, koji su opsjednutima dolazili iz Plevlja u pomoć, i uzeli im komoru (municiju i hranu).

Mi se ovdje — u prilično čistim i urednim muslimanskim kućicama — odmorismo, okrpasmo, i uživamo, dok se proljeće naglo budi.

Ustajem rano, penjem se iznad sela. Talijanski mi zarobljenik Marino diže pod golemim orahom neki šator, pod kojim čitav dan sjedim, drijemam, pišem pa i primam hranu iz kućice, gdje noćujem, i gdje drugarica Katica za me kuha.

Slušam, kako potok na dnu kotline šumi, hrleći k džamiji u mjestancu Jelaču. Gledam, kako seljaci oru zaranke, djeca pasu ovce i koze, talijanski zarobljenik Beppo vodi moja dva konja na vrelo, moj momak Žika ide od kuće do kuće, nudeći za dva jaja ili za malo mlijeka nešto soli ili desetak svojih cigareta, jer za novac seljaci ništa ne daju.

Prema meni duga strmina, s izoranim njivama, s rastrkanim bijelim kućicama, s ravnim puteljcima, s jelovim šumama što se zelene do visokih strmih litica na bilu gorskome.

Trava i poljsko cvijeće naglo niče, ptice se javljaju, prvi kukci zuje, avioni otkad dokada samo hitro prolaze.

Ima dakle i tvrdi partizanski život svoje meke dane.

A što će pak biti ovoga ljeta, kada šuma bude puna lišća i mirisa, i njeno srce jače zakuca?

U stihovima i u prozi pokatkad sam izražavao želju za skitanjem po širokoj prirodi, po gorama i klancima, po pustinjama i pašnjacima, slobodan, vez veza.

Kao da to doista — bar djelomice — i doživljujem.

Divota! Al mi nešto nije kod toga pravo.

Malko si ostarilo, zakašnjeli nomade!

*

Primio sam predvečer odaziv boraca, komandira i političkih komesara IV. crnogorske proleTERSKE brigade mojoj *Poruci Dalmatincima*. Ne mogu je ovdje unijeti, jer je s

položaja stigla amo preko telefona koji je slabo djelovao, pa su čitave rečenice došle do mene sasvim nerazumljive. Mogu ipak reći, da sadržajem i formom ne zaostaje za odzivima što sam ih primio od drugih naših boraca.

20. IV.

Dalmatinci, drugovi Mato i Jerko, pohodiše me i donijeh mi ovo pismo:

*Štab IV. operativne zone,
10. IV. 1943.*

*Velikom hrvatskom pjesniku
VLADIMIRU NAZORU,*

dičnom rodoljubu i neustrašivom narodnom borcu

Tvoja snažna poruka Dalmatincima, kojom si se iz veličanstvenih planina Hercegovine obratio braći i drugovima iz Tvoje rodne pokrajine, razliježe se danas kao borbeni poklič dalmatinskim kršem. Ona od Dinare i Biokova prelijeće našim žalima i odzvanja našim otocima, ona potresa naša sela i gradove, a njen se odjek snažno čuje iznad virova nemirne Drine i sa oslobođenih planina Crne Gore, kuda je naši hrabri borci — Dalmatinci — donoseći slobodu porobljenoj braći, prenose pobjedonosnom pjesmom.

Uništavajući neprijatelja narodnog na svakom koraku, u svojoj rodnoj Dalmaciji, po hercegovačkim i crnogorskim planinama, po sandžačkim vretima i gdje god se on pojavi bez razlike, bio to njemački ili talijanski fašist, bio to njihov ogavni i podli sluga, domaći izdajnik, Dalmatinci, borci Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije svijesni su, da ispunjavaju zavjet narodni i prenose slavu naše nikad pokorene Dalmacije; a

svakog dana pristižu sve novi i novi mladi borci, sinovi naše dične Dalmacije, da u spletu s ostalim narodima Jugoslavije još većom žestinom nastave ovu svetu otadžbinsku borbu do potpunog uništenja neprijatelja i njegova konačnog istjerivanja iz naše zemlje.

U ime boraca, komandira, komandanata i političkih komesara ove operativne zone, ovaj štab, svjestan da tumači osjećaje njih svijju, izražava Ti zahvalnost na junačkoj poruci koju si uputio Dalmatincima, i ponosi se, da je pjesnik "Medvjeda Brunda", "Velog Jože" i "Slavenskih legendi" s njima, da dijeli njihovu sudbinu, njihove teškoće i njihove napore, da skupa s njima bere lovorove vijence i dično svijetla pošteno i neokaljano ime Dalmatinaca.

Tvoje aktivno učešće u ovoj borbi još više nas sve učvršćuje u dubokoj vjeri u sigurnost naše pobjede — pobjede oličene u našem borbenom pozdravu:

SMRT FAŠIZMU — SLOBODA NARODU!

*Štab IV. operativne (dalmatinske)
zone Hrvatske*

Komandant:

Vicko Krstulović v. r.

24. V.

S uzvisine, gdje pod "šatorom" provodim gotovo čitav dan, promatram rad seljaka i pastira, gledam kako pokraj kućice, u kojoj noćujem, orač ore.

Njiva je prostrana, s kućicom, sjenikom i sa štalom na gornjem rubu, uza sami put; volovi su krupni: plug je od gvožđa; rad je velik, — a orač je malen. Ore marljivo, vuče ravne brazde. Sam je; neka djevojčica doskakuće pokatkad do njega, diže motiku, trijebi po koji kamen, razbija po koju grudu. Mnogo je već izorao.

Sinoć predveče siđoh nešto ranije, da ga izbliza vidim.

Pa to je neki dječak: bit će mu petnaest godina.

— Hadž! Hadž! — kliče on, tjerajući volove k plotu, odakle ga gledam.

— Sinko, zar nemaš nikoga da ti pomogne?

Stao je, zagledao se u mene slobodno, otvoreno, veselom vedrinom na zdravom licu.

— Nemam, druže. Živim sa staricom majkom. Ova mi je djevojčica rođakinja.

— A čija je ta njiva?

— Moja. Pa i ta kuća.

— Gazda si ti. Od koga ti sve to?

— Od pokojnog oca.

— Što bijaše?

— Hodža. U Jelaču, mjestu što mu odavle minaret vidiš i kroz koje si amo došao.

— Jesu li volovi tvoji?

— Nisu. Ispraznili mi staju; oduzeše mi dvije krave, a treću — jer nije mogla hodati — ustrijeliše. Odvedoše mi dvanaest ovaca. Talijani mi pojeli kokoši.

— I ti sam vodiš takvo gospodarstvo?

— Sam. Kosim, gonim, prenosim, đubrim, sijem i žanjem.

— I uvijek si zdrav i veseo?

— Jesam.

— Kako se zoveš?

— Abdulah.

Sad mi on pokazuje svoj plug. Ja se gradim kao da ništa ne znam; puštam da mi kazuje, kako se u plugu što zove i kako se najbolje ore. Pitam ga za ralo; on me vodi na susjedovu njivu, gdje se ralom ore, pa mi o ralu govori; veli, da bi ga znao sam istesati.

Noć nas rastavi.

Jutros pođoh k njemu.

Dočekala me njegova majka. U kućici je predosoblje s ognjištem, oveća soba sa štednjakom, s dušecima i sagovi-

ma na podu; manja je soba neko spremište. Sve je čisto i na svome mjestu; pod opran, zidovi okrečeni. Dvorište je pometeno, sjenik i staja dobro održani. Od starice doznajem, da ima još dva sina, oba oženjena, s djecom. Jedan je profesor, drugi vojnički činovnik. A dobri su. Sjećaju se majke i brata. Pomažu, šalju i s Abdulahom izmjenjuju tvorničku robu s plodovima njive.

— Abdulah! Evo ga. Došao je.

A orač dotrča.

Znoj mu kaplje s čela, oči mu se smiju.

— Majko: Daj! Nosi!

Jedva mu se istrgeh.

*

Ne boj se, Bosno! Proći će i rat i glad i kuga.

Abdulah će vječno orati tvoje njive.

25. IV.

Piše mi drug Terzić:

KRATAK PREGLED VOJNIH OPERACIJA U MJESECU APRILU DO DANAŠNJEG DANA:

U mjesecu aprilu naše divizije nastavile su ofenzivu nesmanjenom žestinom kako u Hercegovini, tako i u istočnoj Bosni i Sandžaku.

Već 6. aprila naše I. i II. divizija vrše najtežu vojničku operaciju, nasilni prijelaz preko rijeke Drine, moćne stratejske prepone, što su je branili talijanska alpinska divizija "Taurinense" i četničke brigade Draže Mihajlovića, koje su se, poslije poraza na Neretvi, u Zagorju — kod Kalinovnika — prikupile, da još jednom okušaju ratnu sreću s našim bataljonima i brigadama I. i II. divizije. Prijelaz preko rijeke, koju neprijatelj brani, vrlo je delikatna i složena voj-

nička operacija, što zahtijeva izvrsno vodstvo, valjane trupe, dobar, dovoljan i savremen plovno-pontonski materijal. Mi smo imali prvo i drugo — tj. vodstvo i trupe — ali nismo imali nikakva prijevozna sredstva ni materijala da savladamo "Drinu valovitu". — Neprijatelj je na desnoj obali imao jako utvrđene dominantne položaje i budno je je kontrolirao riječni tok od Šćepan-polja do Goražda. Pored toga, Draža Mihajlović bacio je u bitku za Drinu i svoju posljednju rezervu, tako zvane "vasojevičke brigade", što ih je uoči bitke i dan i noć prevozilo 80 talijanskih kamiona od Kolašina preko Pljevalja za Foču. Talijani su pored svojih stalnih posada u Foči, Goraždu i Čajniču hitno uputili iz Plevlje i svoju elitnu jedinicu, alpinsku diviziju "Taurinense", da zajedno s Dražinim četnicima zauzvami na Drini marš naše I. i II. divizije.

Prema direktivi Vrhovnog štaba, I. divizija imala je prijeći Drinu na sektoru Foča-Ustikolina, da zatim, pošto blokira talijansku posadu u Foči sa sjevera, djeluje prema Čajniču, a II. divizija imala je da izvrši prijelaz na sektoru Foča-Bastasi, da zatim, pošto blokira talijanski garnizon u Foči s juga, produži djelovanje u pravcu Čelebića. Odmah su štabovi otpočeli taktičkim i tehničkim pripremama. Odmah su uočene teškoće, na koje će se naići. To su bile teškoće tehničke prirode. Zapovijed je vrhovnog komandanta druga Tita bila: "Drina se mora prijeći" — borci I. i II. divizije shvatili su je kao najveću svoju dužnost i obavezu, shvatili su je pravilno tj. da stoje pred najvažnijim i najtežim zadatkom. Iako nisu imali ni alata, ni materijala za izradu plovnih objekata, svi su se bataljoni pretvorili u radionoce. Dan i noć gradili se splavovi i skele. Svaki borac je postao neki izumitelj, tražeći, pronalazeći, ispitujući, kako da se što brže i što lakše savlada Drina.

Najzad, u predviđeni dan i čas, 6. IV. noću, obje divizije izvršile su nasilni prijelaz, i to I. divizija kod Ustikoline, a II. divizija kod sela Mješajića. II. divizija je brzo prodrla na desnu obalu, razbila četnike i zauzela grebene na desnoj

obali Drine. I. divizija, poslije žestokih i krvavih borbi s nadmoćnijim neprijateljem — borba prsa u prsa — zauzela je Krčibrdo i tako je uredila užu mostobran. Pošto su obje divizije obrazovale užu mostobrane na mjestima prijelaza, ne prekidajući prelaženje, naše su divizije nastavile žestoke borbe. Neprijatelj je davao žilav otpor, osobito na pravcu djelovanja I. divizije, gdje su bile koncentrirane glavne neprijateljske snage. Praveći obroč oko fočanskog garnizona, obje divizije jednovremeno izbijaju na komunikaciju Foča-Ipsar-Čajniče i na taj način potpuno blokiraju talijansku posadu u Foči. Da bi pomogao opsjednutoj posadi u Foči, štab talijanske divizije — iz Plevelja — upućuje usiljenim maršem u pomoć alpinsku diviziju "Tauriense". Poslije žestokih borbi prsa u prsa I. proleterska i III. krajiška brigada potpuno su razbile tu talijansku elitnu jedinicu i zadobile ogroman ratni plijen. Jedinice II. divizije, razbivši četničke bande na svome pravcu, već su 10. IV. zauzele Čelebić.

Na taj način I. i II. divizija izvršile su dobiveni zadatak; prešle su Drinu i upale u Sandžak. Sada Drina nije više "međa" ili "granica" tzv. N. D. H.; Drina ne razdvaja, već spaja.

Prijelaz preko Drine i marš naših divizija k Sandžaku i prema Srbiji odjeknuo je širom naše zemlje.

Poslije te uspješne operacije I. proleterska divizija je već 20. aprila izbila do Pljevalja s prethodnicama na Kovren, a II. divizija na Žabljak. Zastava slobode zalepršala je na Durmitoru.

Istovremeno s prijelazom preko Drine, IV. i V. crnogorska brigada, nastupajući od Gackog, zauzele su Goransko, očistile Pivu od četnika i već su 18-og izbile u Šavnik, dočekane od terenskih partizanskih jedinica, koje su već bile zauzele Šavnik. Tako isto VII. krajiška brigada prelazi Taru kod Tepaca i ulazi u oslobođeni Žabljak, gdje je srdačno dočekana od naroda durmitorskog kraja. —

Isto tako I. dalmatinska brigada zauzela je Goliju i očistila je od četnika.

Tako su već do Uskrsa, do 25. aprila, jedinice I, II. i III. divizije izbile u Bjelopoljski srez na Kovren, na Sinjavinu, na planinu Javorak i u Dugu.

U Hrvatskoj i Dalmaciji još se više rasplamtjela narodna borba. U Lici je oslobođeno više varošica i naseljenih mjesta, među njima Bunić, Brinje, Otočac, i zadobiven veliki ratni plijen.

Mjesec april bio je period naših najvećih radosti.

Uskrs 1943. godine uskrsnuće je slobode mnogim našim gradovima, selima i pokrajinama, jer su — da uspjeh bude još veći — Hrvatski i Bosanski korpus naše vojske oslobodili međutim ponovno Liku, Kordun, Baniju i Bosansku Krajinu.

Plan vrhovnog komandanta Tita bio je od boraca točno izveden.

Uskrs je.

Treuga Dei.

Neprijateljska avijatika koja je dva dana — pred našim očima — bombardirala obližnje mjestance Jelač, rušeći kuće i zapalivši također školu, neku tvornicu i stanicu industrijalne željeznice te ubivši desetak ljudi, ne kruži danas iznad naših glava, tražeći nas i ovdje.

A dan je sjajan.

Voćke su procvale, stabla su prolistala, pojavilo se novo poljsko cvijeće. Rječica veselije šumori u klancu, hrleći kroz blistav šljunak pod izoranim obroncima. Ovdje ima mnogo ptica (od šarenih zeba do crnih gavrana) opijenih proljećem i ljubavlju; ljudi se one malo boje.

Pustili smo konje da slobodno pasu mladu travu. Moji se Talijani peru, krpaju i šišaju na suncu; momku sam Žiki, koji je sada uredno obučen, dao svoga konja da na njemu nekamo odjaše.

Kako bi život bio lijep, kad bi ljudi bili drugačiji!

Čestitao sam pismeno Uskrs Titu, do koga bi mi bilo dugo hodati i jahati s one strane klanca. Odgovara mi tako, da slutim kako ćemo uskoro odavle krenuti u novi kraj naše slobodne države PARTIZANIJE, mimoišavši od partizana još uvijek opsjednutu Foču. Obećaje mi lijepu šumu, udoban šator na visokoj planini, pod velikim stablima, i oduže mirovanje poslije tolikih zimskih napora i pogibelji. Veli, da će tek onda započeti "pravi" partizanski život.

Da vidimo.

Međutim, ja ovdje svršavam danas pričanje o svome "partizanstvovanju" od Save do nedaleko od Drine, od prošlog Božića do ovog Uskrsa.

V.

PODZEMNA BOSNA

PRICA

Ima događaj, kojemu dajem zasebno mjesto u ovoj knjizi.

Sam ne znam, jesam li ga doista proživio ili sam ga samo prosanjao; nisam htio pomutiti bistru vodu kazivanja događaja maglovitom primjesom, koja bi se mogla pričiniti i previše fantastičnom.

Donosim ga zato ovdje, napose, kao priču, iako možda — bar u svojoj suštini — nikako nije puka bajka.

I.

Bilo je to, kad sam — poslije duga i gotovo neprestana, ponajviše noćnog, jahanja i hodanja preko još djelomice smrznutih planina i klanaca — u selu Dračama najednom klonuo.

Neprijateljska nas je avijacija nadalje gonila, pa nam bješe naloženo da se preko dana, raspršeni, negdje sklonimo. Mene dopade opet mlin, na dnu strmine, u klancu, na potoku. Mlin malen i neprijatan, prljav; mlinar pušta da u njemu i konji čekaju na mlivo, pa ne znaš, je li to mlin u štali ili štala u mlinu. Vani duše vjetar, koga se moram čuvati. Ležim na daski i osjećam da mi se temperatura diže. Pokatkad malo kunjam, i odmah me obilaze neki kratki veoma bizarni i groteskni sni.

Doskora sasvim klonem. Šaljem momka Žiku k Vrhovnom zapovjedniku; tražim pomoć.

I pomoć dolazi. Doktorica i četiri momka s nosiljkom. Temperatura od 39 stupnjeva. Ponijet će me odmah gore u selo, dati mi zaseban stan, partizanku da mi kuha po djeteti. Sve to čujem i razumijem, iako me drijemež opet hvata, u glavi mi se vrti.

Nose me.

Al se meni čini da sva četiri nosača tako rastu, da se dižem i ja uvijek naviše, do golih grana visokih stabala.

— Niže! Past ću.

Oni me ne slušaju.

Kriknem i . . . probudim se. Obazirem se. Sve je u redu. Momci nisu divovi. Doktorica i Žika idu za nama.

No, na domaku sela bude još gore.

Doktorica i momak su nestali; četiri gorostasa, kojima medvjeda koža jedva krije runjava prsa, ne nose me u selo, nego k liticama što se dižu visoko na vrhu planine, gradeći dvore nalik na tvrđavu s bedemom i kulama.

— Stan'te! Kamo? Gdje smo?

Oni ne stoje, ne odgovaraju; svaki im korak duži od kilometra.

Strah me prožima, hladan me znoj probija: kad napokon uspjeh izbaciti krik iz grla; meni je, kao da se iznova budim, i lišavam se more, postajem opet svoj.

II.

Bi mi lakše, al me snađe novo čudo.

Nestade i momaka — divova i nosiljke.

Stojim pred otvorom u neku pećinu. Pred njom procvalo stablo, pod stablom vrutak, uz vrutak kamena klupa, a na klupi sjedi na suncu starac s dugom rudastom bradom, — sve kao u pričama.

On gleda u me i smiješi se.

— Dobro mi došao, brate Vladimire!

Više no riječi djeluje na me zvuk njegova glasa: u njemu je snage, radosti i dobrote.

Ja sam se razvedrio, umirio.

Sjećam se što neki grešnik i lutalac ispriča već davno o sebi u jednoj od najstarijih hrvatskih knjiga. Ode u planinu i nađe pred otvorom pećinskim, pred "bunjom", i nedaleko "vrulje" prastaru Vilenicu koja ga uvede u spilju i liši ga zla.

— Nisam ti se nadao, Vilenjače! — rekoh mu.

— Jest. Al si me tražio, a da toga ni sâm nisi znao. Ti si od onih koji se, ma kuda pošli, ne dadu zavesti od stvari i oblika, no traže Duha toga kraja. Znaš da je svagdje po jedan od nas.

— Ja sada trebam vilenjaka. Star sam i bolestan. Klo-
nuo sam.

— Ne berem travâ, ne otkrivam čarobna vrela, ne gata-
tam i ne razbijam čini. A ti si mlad i zdrav.

Ja sam se mlađim uz njega i osjećao. Brazde najdublje, vjekovne starosti stajahu usječene na njegovu licu. Kaplja iz vrutka njegova nepresušnog zdravlja kao da je kolala mojim žilama i nije puštala da opet klonem; uspravljala mi kičmu, utvrđivala mi koljena.

— Otkada si? — upitah ga.

— Od pradavna. Možda i odiskona. Sjećam se grčkih, ilirskih, bogumilskih, turskih i austrijskih vremena.

— A tko si?

— Onaj, koji ostaje. Kad me prozreš, prozvat ćeš me sam pravim imenom.

— Kako da te upoznam? Po čemu?

On ustade, okrenu se prema otvoru pećine, reče mi:

— Dođi!

III.

Prekoračismo prag, prođosmo ispod luka visoka otvo-
ra, uđosmo u mračan prostor.

Šutnja. Duboka, teška.

Ipak nešto vidim, jer iz tijela tajanstvenog starca koji ide preda mnom izbija neko svjetlo, gradi mu aureolu oko glave, auru oko čitavog mu kipa, a na mahove tako jako, da rasvjetljuje donekle svu širinu i dužinu te gluhe puštinje.

Sad vidim što je. Prolazimo nekim golemim grobljem: početka humci od zemlje, pa gromile od kamenja, pa ploče s urezanim znacima, stupovi sa čalmama na gornjem kraju, križevi i mramori s pozlaćenim pismenima. A sve je to trulo, rasklimano, povaljeno. Vide se trošne lubanje, kraljevske krune i žezla, plemićki grbovi, kolajne i medalje, topuzine, handžari, kubure i revolveri, sablje i bajonete, sve razbacano, zarđalo, prašnjavo.

— Povijest Bosne! — kličem. — Slavna . . .

— Rijetko kada; jadna i prečesto — prekida me Starac.

Očekivao sam da će se iz onih grobova dignuti kraljevi i junaci, o kojima sam toliko bio čuo i čitao; nadao sam se da ću neke i prepoznati, pa — kao Dante u svome Paklu — progovoriti prvi sjenama iz prošlosti ili odgovarati na njihova pitanja.

Ne bi ništa od toga.

Mrak i šutnja.

Želja nije popuštala. Stadoh zvati:

— Kuline bane! Kralju Tvrtko! Smail-aga! Benjamine Kallayu! Spaho!

Moj se glas gubio bez jeke u praznom prostoru; nitko se ne odazva; aveti se ne pokazaše.

Povijest Bosne i Hercegovine bijaše ondje doista mrtva.

IV.

Hodali smo polako, al smo — korakom sna — prevaljivali velik prostor.

Uđosmo u čudnovat kraj. U njemu je čitava gora, sa šumama, s potocima koji teku dolje u klanac k rijeci. Svjetlo prodire odozgo, kroz pukotine na svodu, a taj je orijaški svod ljuška krša i zemlje, po kojoj sam ove zime jahao i lomio noge s partizanima. Planina u planini. Zato su bosanske i hercegovačke gore nalik na goleme šatore, uznosite, veličanstvene.

I imam što gledati!

Podzemna je planina napučena vilama i hajducima. Vile sjede uz vrutke ili lete od stabla k stablu; hajduci drže sastanak, da se doskora rasprše, sjednu u busiju, navale na koju kulu ili janjičare što idu drumom. Borbe. Gonjenje.

Mnogo kretanja, a ipak, jedva čuti žamor, glas. Pjev vila dopire do mene kao daleka prigušena jeka; vidiš dim iz kubura, a ne čuješ pucnjave; konji otvaraju usta i biju kopitom krš, a rzanju i topotu ni traga; momci kliču, a uzvik im je nalik na šuštanje suha lišća. I šuma je zanijemila, požutjela je, ukočila se u zraku bez vjetra, u nepromjenljivoj svjetlosti nekoga tmurnog sutona.

Ja se sjećam opjevanih djela bosanskih hajduka; čini mi se da prepoznajem neke od njih u šarenim, tokama nakićenim, odorama, sa svijetlim oružjem, na ponosnim konjima, pa vičem:

— Tomić Mihovile! Mali Radojica! Đerzelez Alija!

Al to nisu živi ljudi; izbljedjele su aveti, koje niti čuju niti imaju glasa da odgovaraju.

— Vilo Raviojla! Jerisavlja, s vlasima od zlata!

Al je njihov odaziv jeka neke prigušene daleke jeke.

Mene srce boji, velim:

— Prošlost koja umire. Ipak svijetla i junačka.

— Jest, — veli Starac, svijetla i junačka, no prečesto i okrutna, više životinjska nego ljudska, gotovo uvijek osvetnička i u dobru nesvijesna, bez određena cilja. Nije se znala granica između Dobra i Zla. U borbi između bijelih i crnih bogova gledao sam dugo, kako junakuju sad na jednoj, sad na drugoj strani. Eto, i danas . . .

Prekinu se sam. Kao da mu se prerano nešto samo ote iz ustiju.

— Ti mora da si jedan od drevnih bosanskih bogumila,
— rekoh mu nato.

On zašuti, povede me naprijed.

V.

Ravnica s rijekom, brežuljci na rubovima, planine u pozadini. U voćnjacima voće, na njivama žito, na livadi trava; pašnjaci su puni stoke; po barama i lokvama uz rijeku plivaju i gacaju krupne ptice. Čeljad izlazi iz rastrkanih kućica; žanju, kose, beru i pasu u svjetlu nekoga nevidljivog sunca.

— Ej, ljudi, beričetno!

Ne odazivaju se, iako bih rekao da to nisu aveti, nego živa bića.

— Čije su to njive?

— Begove, — odgovaraju mi.

— Čije je to voće?

— Agino.

— A čija stoka?

— Samostanska.

— Čija perad?

— Grofova.

— Sijeno?

— Trgovčevo.

— A što je vaše, rabotnici?

— Ništa.

Ja gledam u Starca, a njegovo lice biva tvrdo uz primjesu tuge; kao da veli:

— Jest, tako je.

— A kako ti ljudi žive?

— Sam ćeš vidjeti, — odgovara mi.

Starac udahne duboko, pa pusti iz sebe dah.

Izdisao je spočetka polagano jedva naduvši obraze. Kao da se neke dosad nevidljive koprene dižu trepereći s ljudi i sa stvari od toga dahanja. Ljudi kao da su posivjeli od muke, požutjeli od žuči. Sustegnuta ogorčenost u njima tinja, pritajena srdžba vri. Mršavi su, prignuti kao da ih breme tišti i kad ga ne nose; gologlavi su i bos, obučeni u dionjke. Trojica od njih nameću mi se, a ja ih prepoznajem.

Prvi je visok, kost i koža, pronicave mu oči bodu kao igle, usta mu se lukavo smiju, duboka brazda na čelu izdaje njegovu skrivenu srdžbu. Hoda k nekoj dugoj zgradi s grbom iznad table s natpisom i nosi na leđima vreću, iz koje viri jazavčeva gubica.

— Davide, to si ti! A ja sam mislio da si samo plod nečijega maštanja.

Odgovara mi:

— I bit će me, dok bude i tog lupeža koji mi žito krađe. Gonit ću ga i u najdaljim pokoljenjima. Obaći ću sve sudove svijeta, u sadašnjosti i u budućnosti.

— Hi! Hi! — ču se rezak, piskutljiv gl. s.

Bijaše nam se pridružio čojvečuljak tankih nogu, okrugla trbušćica, s kozjom bradicom i s fesom na glavi.

— Hi, hi, Davide! Kada tako govoriš, priznaj da želiš postati — besmrtnim.

Čovjek s jazavcem odmah plane:

— Šuti, ludi hodža. Nalik si na vino što se pokvarilo i u ocat pretvorilo. Nasradine nevoljni, nisi ti nikakav predstavnik bosanskog duha.

— To sam ja, to sam ja! — uplete se iznenada treći čovjek s masnom kopicom na glavi, u istrošenoj ječermi, u okrpanim čakširima i s tako trošnim opancima da su se vidjela oba palca na nogama.

— Ha! Ha! Ja, Hero, veseljak i šaljivdžija! — smijao se izazovno, pokazujući trošne pocrnjele zube.

I svađa između ta tri čudaka — Davida, Nasradina i Hera — bila bi još trajala, da iz Starčevih usta ne poče duhati vjetar, od koga se usjevi talasali, grane se zibale.

Doskora udari iz njega takva snaga, da vihor dignu na cesti oblake prašine; otkinuto lišće zaleprša nad šumarcima; kamenje se na strmini zaljulja i zakotrlja u klanac; ljudi i stoka udariše u bijeg prema stajama i kućama.

— Ne tako! — viknuh Starcu.

On me nije poslušao. Sad je duhao u stanove. Slama i drveni crepovi na krovovima letjeli su uvis, prosipali se na daleko; zidovi se ljuljali i rušili.

— Nemoj! Šteta je.

— Nije! — odgovara mi. — Vidjet ćeš odmah.

I ja vidjeh.

U svim je tim kućama vladala najveća prljavost: prašina, čađa, smeće; dvorište puno blata; staje smradne.

— Duni! Duni! — vikao sam sada. — Prozračiti! Pročistiti! Puhni u stanove njihove, u tijelo im, u dušu!

Klicao sam iz svega grla, u svrdlovima od prašine, od osušenih izmetina i sagnjile truleži, s nosom punim ogavna vonja, s plućima u bolnu grču; a kad se taj oblak razrijedi i slegne, nađoh se sa Starcem u drugom kraju.

VI.

Staduh, začuđen.

Na raskršću sam četiriju dugih hodnika.

Stijene su okomite, ali isprespječene udubinama nalik na katedrale; tvrdi im podovi ravni, s koritima kojima voda teče; svodovi su visoki; posvuda se nešto svjetluca crvenkastim, fosfornim i zlatnim odsjevima.

Najplemenitije kovine našle su tu na okupu, i svaka progovara svojom bojom. Zrnca i listići od zlata trepereći sjaju, grumenje od bakra rumeni se kao ruže kad cvatu, gvožđe kao da izbacuje iz sebe neke oštre tamnocrvene no-

te, a mrki ugljen upleće u taj sklad kovinskih glasova svoju duboku mračnotu. I taj zbor kao da pjeva:

— Tu smo. Željni smo biti kidani, raskomadani, smrvljeni; hoćemo da izgorimo u pećima i zablistamo na ognjištima, zasjamo na suncu, oko vrata djevojaka, na prstu nevjesta i snaša. Hodite! Čekamo vas.

Nitko ne dolazi.

Snaga i radost ljudima leži zakopana u zemlji; na njoj slabost, turobnost i prljavost vladaju.

Silno je bogatstvo zatrpano pod nogama bijede i siromaštva.

Meni je kao da prolazim sjajnim tamnicama ili grobovima nečega što teži za životom.

VII.

Kakvo je biće moj vođa?

To nije više neki starac.

Brada mu potamnijela, oči mu zasjale, udovi mu postadoše krepčiji, hitriji. Ima trenutaka, kad mi se pričinja, da maše nekim jedva vidljivim krilima.

Meni je sada za njime juriti, gotovo letjeti, a da mi to nije teško.

Koliko smo spilja, klanaca i podzemnih dvornica međutim još prošli? Šumor granja, žuborenja vodâ, glasovi ljudi i životinja.

Tlo se pod nama trese i ljulja, iz mračnih ponora plamsaju plameni jezici, diže se dim. Klicanje ratnika, praskanje pušaka, gruvanje topova.

Buknuo je rat.

Dva su grdna orijaša, praćena naoružanim ljudima s vučjim i pasjim glavama, prodrila u podzemlje da pale kuće, pokolju žene, starce i djecu, da požanju usjeve, obeiru voćnjake i vinograde, provale u carstvo ruda, potjeraju stoku. Njihov je bijes i njihov je glad velik. Sijeku mačem,

vežu lancima, gaze nogama. Ali se tlo, dosad pusto, hladno i nepomično, počinje tresti; gotovo se žari od vrućine; grči se i izbacuje iz sebe još neviđene borce. Mladi su. Opanci im na nogama, crvena zvijezda na čelu.

Borba je ljuta, puna kretanja, poraza i pobjeda. A maleni pobjeđuju. Starac se pomladio, krila mu narasla i stala da mašu. Izbija od njih vjetar koji mota malenim borcima kao sjevernjak suhim lišćem; diže ih i baca na divove, na vučjad i na pasjad; stvara od svakoga od njih težak kamen što probija kožu, lomi kost. A zemlja izbacuje iz sebe nove borce, uvijek mnogobrojnije, uvijek veće, snažnije i nasrtljivije.

Bitka je dobivena. Manji vuku van leševe divovske, mrcine vučje i pasje; izlaze kao borci, vraćaju se kao radnici, a "Starac" ih vodi, noseći rudarski alat.

Dokora čitavo podzemlje oživi.

Struganje grabalja. Zveka motika i lopata. Kucanje čekićâ.

Pećinski su svodovi pukli; tlo se uzdiglo; sunce je prodrlo.

Nov rad i nov život vri i buja.

Nestade svih aveti, svih sjena iz prošlosti.

Sve se u podzemlju izjednačilo; ljudi su jedan na drugog nalik kao mrav na mrava; istom voljom rade, istom se hranom hrane, na istome se suncu griju. A novo je sunce sve poplavilo; pukle su i rasule se kore planinske; podzemlje je izbilo na površinu, uzdiglo se visoko, praveći još veličanstvenije gore, prijatnije klance kojim teku bistre rijeke što ne razdvajaju, nego spajaju gazovima, brodovima i mostovima.

Sve diše drugarstvom, zajedničkim radom i uzajamnim potpomaganjem.

Mir je između ljudi i stvari.

— Doveo si me do kraja, do posljednje međe, — velim "Starcu".

— Nisam, — odgovara mi on. — Slijedi me!

VIII.

Kamo me to vodi?

Prava je Bosna otkrivena; granica je sadašnjosti preko-račena.

Ljuska je pala; jezgra je na suncu; pod plavetnim ne-bom obučena u zelenilo; dračavo grmlje prometnulo se u voćke, što ovdje cvjetaju, ondje plod nose. Vječno je pra-maljeće. Nestade gradova, sela, rastrkanih koliba i pojata; ne vidiš no šatore sred pašnjaka, gdje stoka pase, uz rije-ku, gdje djeca škaču, žene peru rublje, muškarci love ribu. Zadruga su to ljudi koji se po svojoj volji sastaju i rastaju, sele od kraja u kraj, pa također iz šatora u šator, slijedeći samo želju srca, sklonost prema ovom ili onom drugu. A gospodari su rada; muče se samo onoliko, koliko im treba da sebe uzdrže. Neovisnost od svega i od svakoga, i veza jedino s prirodom. Čistoća tijela i duše. I odnošaj je sa životinjama postao drugi; koliko daješ, toliko i primaš.

— Koji je to svijet? — upitam "Starca".

— Svijet utopije, — odgovara mi.

— Neostvarljiv san.

— Sve što se može sanjati, može se i ostvariti. Sanja je preteča djela. Ne pojavljuje se ni ona ni od čega i ni za što.

— Ali čovjek . . .

— Nije gori od životinje. Svi su putovi k Dobru pred njim otvoreni. Nedostaje mu samo jedno: vjera u se, pouz-danje u svoju snagu. Žrtva je straha.

— Kakva?

— Straha iskonskoga pred nerazumljivim silama neizmjerne i veličanstvene prirode.

— A kako nastade? Kad će nestati?

— Nastade, kad čovjek počne da se osamljuje, da se ot-kida iz krila prirode, u ludoj nadi da će njom zagospodari-ti, zarobiti sve njene goleme snage; a nestat će ga, kad im se iznova poda, puštajući da one same na nj djeluju, skrito, blago, neprisiljeno u mjeri i načinom što ih jedino on zna.

— Odricanje! Vraćanje! Uronjivanje u daleku prošlost!

— Nema ni u čemu vraćanja u prošlost. Ono je prividno. Što i tko zna, da u svome vječnom pokretu samo naprijed hoda, ne može voditi opet natrag. Prošlost ne čeka na nas da joj se vratimo; što bijaše u njoj dobro i živo, koraca s nama naprijed, obogaćujući se neprestano, stvarajući nova, neočekivana čudesa.

— Da. Al gotovo uvijek uz borbu i patnju. Što onda?

— Primiti smjelo borbu! Blagosloviti patnju!

Tako on kliknu, i ja ga u taj trenutak vidjeh u njegovu posljednjemu preobraženju.

Bio je obasjan mladošću. Jak, dobar, lijep.

I ja kliknuh:

— Sada znam, tko si. Ti si Genij ove zemlje.

IX.

Jer je rastao, mašući sve većim krilima, pružih prema njemu ruke, željan da ga dohvatim.

Al me netko primi za ruku, probudi me.

Otvorih polako oči.

Našao sam se u nekoj sobici, na nekom ležaju.

Preda mnom je stajala doktorica našeg bataljona; pipala mi bilo, gledala smiješeći se u me i govorila:

— No, družo Nazore, kako si?

Odgovorih:

— Kao čovjek koji prođe paklom i čistilištem, a zauzstaviše ga na vratima raja.

Kruševo na Pivi

10. V. 1943.

VI.

OD TARE DO DURMITORA

DNEVNIK

U BEZIMENU SELU, 13. V. 1943.

Uskrs je minuo. Mi smo iz Govze stigli do tromeđe, gdje se sastaju Bosna, Sandžak i Crna Gora.

Planina Maglić ovdje dominira.

U bezimenom smo mjestancetu od nekoliko kuća. Nezgodno je smješteno, siromašno i prljavo. Spočetka zaželjeh odmah iz njega, zatim htjedoh odavle s našom četom što posljednja ovuda prolazi.

A evo zašto.

Sjedim u noći uz neki sanduk i pišem ovaj dnevnik. Dignem oči i vidim, kako netko gleda kroz okno u me. Dugo staračko lice, ćelava glava, upale krupne oči, bijela brada. Ustadoh, ali staklo je na prozorčiću nepomično, one je glave odmah nestalo. Izađoh iz kućice; u tami niti koga vidjeti niti što čuti. Sutradan opet tako. Popitah se o starcu kod drugova, obađoh stanovnike seoceta; prvi se čude i smiješe, drugi šute. Shvaćam posmijeh drugova. Uza život što ga provodimo mnogi trpe od halucinacija; vide, pa i čuju koješta. "Nemojte obnoć pisati. Najedite se i naspavajte se valjano, pa će *starca* nestati." Bit će tako, ali mi je šutnja urođenikâ sumnjiva. Znam što ću. Dadoh donijeti s rijeke pijeska i sasuh ga kasno uveče pod oknom i po pu-

tiću, što k njemu vodi s brijega. Ustadoh što ranije i pogledah. Kakve halucinacije! Stope čovječijih bosih nogu stoje na pijesku. Onaj je ćelavi bradonja, živ i težak, sišao stazicom do mog okna, gledao me opet kroza nj, pa se istim putem uzbrdo vratio. Zapovjednik mi čete opet reče: "Nemojte bdjeti. Naspavajte se, pa će Vam sve to proći . . . kao i nekima od nas. Zato Vam ne dam momaka. Noćne straže šaljem drugamo". Tako on, a ono par seljanki, koje s kozama i s djecom ostadoše u seocetu, zašutješe još većma.

Ne preostaje mi drugo, no štap u ruke pa poći starčevim tragom. Nego, puteljka preda mnom nestade; nađoh se doskora na kršu. Penjao sam se i lutao uzalud naokolo; htio sam već sići, kad ugledah pastirče uz maleno stado.

— Da pokušam s njim? — pomislih.

Približio sam se oprezno, a dječak kuražan, otvoren, sklon razgovoru. Nacrtah na litici nešto nalik na kozu, modrom olovčicom, koju mu zatim darovah.

— Daj sada ti! — rekoh mu.

On nađe gladak kamen i bi sretan, kad uspije nakriti neki krug "nogama", "rogovima" i "repom".

— Haj! — kriknu.

— Pa što ćeš sada s time?

— Ponijet ću didu Goslavu.

— Didu! Odbacit će.

— Ne će. On je dobar, on je svet čovjek.

— Sidimo onda k njemu, u selo.

— Ne živi on dolje. Pećina mu je tu naviše, iza one hridine, — reče mi dječak i pokaza prstom.

— Ondje ne raste ni vlat trave.

— Ne treba didu Goslavu ni vune ni mesa ni hljeba, živi od kruha i od voća što mu ga izbliza i izdaleka ćeljad nosi.

— Dobro, sinko. A sada da ti nacrtam štalicu za koze.

Ostadosmo jošte skupa. Kad on pođe da drugdje stado pase, digoh se i ja, pa krenuh k pećini pustinjakovoj.

Bradonja je sjedio gologlav i bosonog pred nekom rupom, držao na koljenima knjižurinu i čitao. Bio sam već pred njim, kad me opazi. Skoči na noge, namršti se.

— Odmakni! Nestani! . . . Nečastivi!

— Druže, ti me posjećuješ noću, kradom; ja tebe danju, otvoreno.

— Grijech je općiti s nevjernicima, s Antihristovim ljudima. Promatrao sam te i osudio. Idi! — viknu i pruži ruku, pokazavši mi put.

— Hm! — pomislih, to nije samo čudak, gotov je luđak. Ali ipak . . .

Sjedoh podalje, na kamen; on spremi knjigu, lati se štapa i stade na stražu pred pećinskim otvorom. Gledali smo se i šutjeli. Moje ga vladanje umiri.

— Vjeruješ li u Boga? — najednom će on.

— Vjerujem.

— U onoga koji je nad svime i nad svakime: u Bijeloga?

Gledao me raskolačenih očiju, kao da očekuje od mene riječ, od koje sve zavisi. Ja klimnuh glavom, šanuh:

— Vjerujem.

— A vjeruješ li još da je samo crni anđeo Satanael stvorio čovjeka, našu zemlju i čitavu vasseljenu, sve vidljivo i opipljivo?

Koješta mi sinu; počeh ga razumijevati. Odgovoriti mu kao prije nisam više mogao. Rekoh:

— Dide Goslave, kada gledam, kako su ljudi sada opaki, i kako nas maćehinski muči čak i priroda, počinjem sumnjati da sve to izađe iz ruku Božjih.

— Licumjerče i farizeju, odmetniče od Hrista, što se previjaš kao zmija koja je sud đavolji? Odgovori otvoreno: vjeruješ li ili ne vjeruješ?

— Hrist je trpio, umro pa i uskrsnuo. Bit će tako i s čovječanstvom, s čitavom vasseljenom. Od Boga je sve; možda čak i Zlo, kojemu još ne znamo konačni zadatak.

On se trgnu kao uboden. Oči mu potamniješe, lice mu prohljedi; dignu glas:

— Šuti, nesretniče! Hrista (zapravo arhanđeo Mihajlo) sišao je u vidljivi svijet što ga Satanael stvori, da spasi ljudsku nevidljivu dušu, izašlu iz ruku Božjih. On nije trpio i nije umro na križu; nije zato ni morao uskrsnuti; prividno se to desilo, jer je njegovo tijelo bilo od zraka. Sve što stvarno opstoji jest zlo, rad Satanaela, koji postade Satana; i tome zlu nema smrti da, poduhovljeno, uskrsne! Krivo je sve što vuče korijen iz stvari: Mojsije bijaše Satanaelov rob, Sinaj najveća đavolska prevara. Znamo, tko se zapravo javio Mojsiju u plamenu iz kupine. Čuvati se svega, što Crni anđeo stvori! Nek je prokleta i put ljudska!

— Kad bi bilo tako, čovječanstva bi moralo nestati, — ote mi se iz ustiju.

— Pa neka ga nestane! Zanijekati sve stvarno, priznati samo duhovno! Osvijestiti se! Ja sam putovao po svijetu, učio u školama; dođoh ipak k sebi; uvidjeh, uradih što sam morao učiniti. I sad mi je dobro. I nisam baš sam; ima još kristijana, vjernika, iako su kao žeravica ispod tisućljetna pepela . . . Ti, što radiš? Star, klonuo, nemoćan, a pismen i misaon, bacaš se u vrtlog ludih zbivanja ljudskih, nosiš pištolj o pojasu i krvavu zvijezdu na kapi, staraš se da "siromasi" dobiju za objed pečenu od mesa jadnih ubijenih životinja mjesto hljeba; boriš se za "slobodu", koje — u svijetu, što ga Crni anđeo stvori i njime vlada, — ne može nikako biti.

Htio sam na to nešto reći, al me on ne pusti. Spopadala ga neka vatra, crvenilo mu izbi na blijedo lice.

— Valja prezreti sve, okaniti se svega zemaljskoga! — nastavi. — I ne bojati se trpljenja, stradanja, smrti. Satana slavi sada na zemlji slavije. Nek mu bude! Ovako propada što on sam stvori.

— A što će na to čovjek?

— Ništa. Trpjeti, dok ne otpadne s njega sve što nije duhovno. Nek ljudi budu kao ovnovi, s kojih su negdašnji

hajduci skidali kožu pa ih tjerali u šumu, gonili ih kroz dračavu šikaru . . .

— Starče, zaboga!

Al me did Goslav ne ču. Nastavi:

— Znaš li svetu knjigu o djelima apostola Tome? On pravljajaše čudesa, idući po svijetu, a noseći kožu što mu je knez Levgit oguli s tijela. On je . . .

— To je neka lažna sveta knjiga, apokrif. Bogumili su . . .

Ne dorekoh. On izgubi starački mir; nakostruši se kao jež.

— Idi, Antihriste! — uzvika se.

Dignu kamen i baci ga na me.

Vidjeh da ga srdžba hvata. Uzmakoh.

Krivim sebe što tako ispade između mene (autora — kako neki vele — polubogumilske *Živane*) i tog čovjeka.

Neiskrenost se osvećuje. Pomognu mi kod pastirčića, odmognu kod starog pustinjaka. -

Htio bih sutra opet k njemu, ali, već noćas moramo otputovati.

LEVERI U SANDŽAKU, 15. V.

Poslije Uskrsa započe dakle nov pokret. Vodio nas preko nižih gora, ponešto boljim stazama, šticeŃ od avijacije proljetnim zelenilom, ali dug, mjestimice ipak naporan. Krajevi siromašni, sela rijetka i ponajviše već opljačkana, pogdjegdje pusta, izgorena. Sjećam se Grandića, gdje sam prespavao u jednoj kućici bez krova, pa Ćureva na Drini i Kruševa nad Pivom, gdje mogoh napisati *Podzemnu Bosnu*, jer sam obnoć morao bdjeti, da me u tami, na ležaju ne napadnu stjenice.

Krenusmo uz Drinu, minusmo mjesto u klancu, gdje se Piva i Tara sastaju da pomiješaju svoje vode i stvore Drinu. Po žičanom mostu prođosmo zatim Pivu; još dalje, na

Šćeapanolju prekoračismo, po isto takovu mostu, rijeku Taru. Prenoćismo u selu Meštrovcu. Sutradan, na odlasku iz Meštrovca, seljaci nas ispred svojih kuća gostili varenikom i purom, kad se našoh s borcima II. dalmatinske brigade. Vodi ih komandant Ljubo Vučković i politički komesar Mate Ujević. Slikar Đuka, koga bijah vidio u Bihaću, ide s njima, pod puškom. Moj je susret s Dalmatincima bio topao, oni našoše vremena da mi dadu sve što pušaču treba.

Morao sam uzjahati te ih ostaviti. — Stigoh svoje. Prevalismo neku goru, siđosmo veoma strmim i tvrdim vijugavim putićem u klanac, iz koga se popesmo na široko polje s pašnjacima, izoranim njivama i s mnogim rastrkanim kućama.

Bijaše to Bobovo, prva općina sandžačka na toj granici. U urednoj kući i među susretljivim ljudima našosmo dobro noćište; sutradan krenusmo naprijed.

Sad me, eto, u Leverima, seocetu od nekoliko seljačkih kućica, nedaleko sela Levertare, gdje su četnici do temelja popalili sve muslimanske kuće. Poda mnoom teče, na dnu uska i divljega klanca, Tara, a nad njom se diže gora Pirlitor.

Znam je odavna.

Jest nešto između mene i te planine.

Prošlo je možda trideset godina što sastavih ove stihove, kojih se još sjećam:

*Ej Pirlitore prema Durmitoru,
Pominješ? — Jutro svibanjsko je bilo.
Sjajan nad tobom u proljetnu zoru
Letio konjik, vojvoda Momčilo.*

*Mutna je Tara kamenje valjala
Drvlje i sante niz visoko gorje;
Zora je ruže s oblaka sipala;
Blistalo zelen-borje i mramorje.*

*Gledo si, kako, na plam nalik, sinu
Dugačka griva konja Jabučila,
Slušo si rzaj i šum jakih krila*

*Mlađano sunce skoči na vedrinu.
Ti vidje, gdjeno rujem obasjani
Konjanik tone u kolut sunčani.*

✓ A sada?

Da siđem dolje u klanac i preplivam Taru i popnem se uz onu guduru na Pirlitor, i potražim ostatke ruševina "Momčilovih dvora"?

Legendarni junak, — koji na zemlji propade izdajstvom svoje žene (kuje Vidosave) i lukavstvom čovuljka (kralja Vukašina) — leti možda i danas, gore visoko, u sjaju sunca, na krilatom konju Jabučilu, gledajući što se to sada zbiva u njegovoj zemlji. Nestade njegova sestrića, sina Vukašinova, goropadnog pijanice i poturice Marka, i drugi se junaci pojaviše.

Je li došlo vrijeme da sunčani heroj siđe na zemlju i stavi se na čelo tih novih boraca i dovrši njihovu borbu, i digne nove dvore, sazda ljepše sretnije kraljevstvo?

Hitam na visoki rub klanca i vičem:

— Momčilo!

Tara je zašutjela; moj se poklik rasuo u mnoge jeke što se, rastući, penju uz gudure i klance, stižu do planinskog bila, dižu se k suncu.

I moja vjera također raste:

Čut će me.

Sići će.

Uradit će.

Čudnovato je, kako me sudbina, sada, u moje stare dane, nosi u krajeve, o kojima sam negda, u mladosti, mogao samo slutiti, željeti ih, ili ih se bojati.

Moja se prošlost spaja s mojom sadašnjošću.

Moram prekinuti. Dolazi mi komandir čete, gleda me i veli:

— Sjediš i mirno pišeš. Kao da i ne slutiš, u kakvoj smo stisci i pogibelji.

— Slutim, druže. I te kako! Stisku i pogibelj naučiše me prepoznati i meni neotkriveni znakovi, al me oni uvijek manje plaše. A gle: spreman sam.

ŠUMA LEŠEVA, 17. V

I nama je dalje hodati, uza strme putove, sad po kršu, sad po blatu. Topovi negdje tutnje, avijatičarske bombe praskaju.

Ranjenici i bolesnici su danas uz nas, sutra će biti straga ili pred nama, da zatim krenu, tko zna, kuda. Njima je uvijek teže, iako se za njih moraju naći konji, nosiljke, hrana. Ubija ih putovanje. Mnogi od njih slute — pa i znadu — da im nema spasa. I baš takvi nemaju više zahtjeva: šutljivi su ili mirno govore; umiru rezignirani, ne tuže se ni na što i ni na koga. Uz puteljke, kojima šumom i goletima prolazimo, vidamo leševe konja, pa — katkada — i ranjenika, kojima se nije mogla kopati jama, ili, neopaženi, izostaše. Nailazimo — u najteže časove — i na neke koji usput sjede naslonivši leđa o kakvo deblo. Blijedi, nepomični, prignute glave, polusklopljenih očiju, umiru u nekom polusnu i nije im pravo kađ u njih diramo.

Namjerih se na jednoga, za koga mi se pričini da mu kraj nije još tako blizu.

Sjahao sam, prišao mu.

— Druže, tifus?

— Ne! — šanu on.

Sjedoh i zapitah ga:

— Što je?

— Rana se opet otvorila. Kičma kao da mi se prelomila. Ne mogu više.

Skinuh čuturu i pružih.

— U njoj je blage rakije. Pokušaj.

On s mukom gutnu, no odmah i pljunu, gušen kašljem.

— Jao, pusti me!

— Da te dignemo na konja?

— Ne! Nikako.

— Što sada?

Šutio je. Najednom će:

— Prenesi me onamo, na sunce.

Moj momak pokupi grančica i šuškoru; napravi ležaj, na koji ga polako prenijesmo.

Sad je ležao na suncu, sklopivši još većma oči.

Htjedoh mu nešto reći, ali on s mukom šapnu:

— Hajde! Ovako je najbolje.

A bijaše vrijeme da krenem; pobjah se da ne izgubim sasvim vezu s kolonom.

Oдох. No, i da sam uz njega još sjedio, ne bih bio u tom kraju zalutao.

Leševi konja i ljudi pokazivali su nam put.

RAZVRŠJE, 20. V.

Sad sam u Crnoj Gori.

Siđoh sam sa svojom pratnjom, pod neprestanom prijetnjom aviona, koji kao da su nas slijedili već od 4 sata ujutro. Spustismo se s mukom do Tare, gdje prijeđosmo žičani uski most pokraj velikog, sada oštećenog. Nismo se ufali jahati obdan po lijepoj cesti Tarin most — Žabljak; išli smo stranputicama, po šumicama. U nekom lugu našdosmo se s kolonom dra Ribara, te prosljedismo skupa naprijed.

Crna Gora mi se ovdje ne pokaza ni *crna* ni *gorska*; jahali smo dugo po zelenim ravnim pašnjacima. Ne pokaza

mi se ona ni siromašna; a kako i bi, uza sve one ovce što pučanstvo mesom i mlijekom hrane, vunom griju? Predvečer se u Njegobuđi odmorismo i nahranismo kod druga Miloša, komandanta mjesta. Bila je već noć, veoma studena, ali tiha i puna mjesečine, kada krenusmo prema Durmitoru, veličanstvenoj planini s ostacima snijega na visokim hridinama i s nekim krupnim zvijezdama iznad vrhunca. Idući uvijek zelenim ravnicama minusmo mu bok, zađosmo mu iza leđa.

Mjesto Žabljak, naš cilj, ne bijaše više dalek. Bio sam i preveć umoran i prožet zimom, koljena me od duga jahanja grdno boljela, čeznuo sam za vatrom i za kakvim ležajem; al smo morali ostaviti i taj poluporušeni gradić i doći u seoce Razvršje, gdje ja sjahah, dok drugi prosljediše do obližnjeg seoceta Motičkoga gaja. Prespavao sam u tijesnu prljavu stanu, iz koga se jutros preselih u drugi, mnogo čistiji i uredniji, i gdje ću noćas spavati napokon u pravoj građanskoj postelji; jastuci, plahte, go do košulje, — divota! Kuharica se tuži da mi nestaje zaliha hrane, talijani jadikuju što nemaju sijena za naša dva konja i za kravu, a da trava na crnogorskim pašnjacima nije još dovoljno narasla; ja ih jedva slušam: mislim: oh, ležati na meku! otpočiniti; naspavati se!

Tako je danas sa mnom, a mnogi vele da sam postao neki — junak; to mi reče i pop Jovo Radović iz Rudine Pive, koji me danas potraži i sa mnom se malko porazgovori.

*

Krasan li je ovaj kraj!

Šuma i šumarci, njive i pašnjaci. Vegetacija koja me katkada sjeća na mediteransku. Ljudi bistri i nama skloni; nisu od onih crnogoraca što ih Talijani zavedoše rižom i makaronima.

Htio sam predvečer potražiti mjesto, odakle se Durmitor najbolje vidi, rasvijetljen suncem što naginje k zapadu.

Ne dospjeh, jer njemačka avijacija (preko desetak "Štuka", rekao bih, znak nove ofenzive protiv partizana) naglo nalletje i navali. Tukla je Žabljak i ovo seoce. Sklonuh se s Marinom pod krošnjom debela stabla. Bombardiranje i mitraljiranje trajalo je preko jednog sata. Predah se sav zaštititi onog debela, vrteći se oko njega: boljeg skloništa nije bilo. A šuma me i zaštitila. Zeleni orijaši (četinari i bjelogorica), smješteni na brežuljku pokraj sela, između planine i ravnih pašnjaka, odbijaju metke što su se odozgor prosipali dok su mitraljeze lajale kao kuje, plašeći više stoku i konje no ljude. I uspjeh tolikih bombi i metaka bješe malen: ne pogodije u seocetu ništa i nikoga, razoriže u Žabljaku jednu kuću i ubije na putu dva neoprezna čovjeka.

Oh, vi stare vjerne šume, što ih tako nemilosrdno uništavamo!

22. V.

Sjećam se bake Spasenije.

Ne znam više u kojem je selu to bilo, svakako u najjužnijoj Bosni, negdje na granici.

Selo napola spaljeno, opustjelo, opljačkano. U njemu će naš bataljon ostati dva tri dana, malko otpočinuti. Za starije i bolešljive traže kakvo bolje noćište.

Našlo se ono i za me. Drvena kućica okružena štalicama za konje i ovce, sjenikom i vrtom. Kućica je stara, izvana siva, unutra čađava. Ima dva dijela; prednji s vratima i s ognjištem; stražnji je oveća soba; gdje sada žene i djeca spavaju. Odrasli i muškarci nestali: il su skloni četnicima, il su odveli stoku nekamo u goru da je sakriju, jer vojska za vojskom ovuda prolazi, i svaka od njih, bila bijela ili crna — samo odnosi, sad milom, sad silom.

U toj ću kući samo ja noćivati, ali, šestorica u nju ulazimo i, prožeti zimom, gledamo u ognjište; a ono hladno.

— Daj, snaho, zapali! — velimo mladoj ženi koja je sigurno majka dječaka uz nju i mališana što ga baka u uglu u kolijevci mirno ziba.

U snahe tužno namršteno lice; vidi se, kako se ne raduje nepozvanim gostima i htjela bi ih se nekako otresti.

— Nema drva, — odgovara. — Valjalo bi u šumu, donijeti, posjeći.

Al se baka, koja je dosad šutjela i pomnjivo nas gledala, dignu i približi. Stara je, veoma stara; zgrbljena i mršava, krezuba, polučelava, slabo obučena.

— Lazare, potrči i donesi drva; znaš, odakle, — veli ona dječaku, pa namješta neke klupice i stolčice oko ognjišta. — Sjedite i dobro nam došli — veli nama.

Dokora je vatra veselo gorjela, i mi sjedili oko nje.

— Eh, da nam je sada što toplo popiti! — usklikne netko od nas.

— Nema mlijeka, — javi se odmah snaha.

Baka skoči na noge, koje su je još dobro nosile:

— Ima! — usklikne. — Ruža, ponesi kolijevku u sobu i zibaj dijete, a ti, Lazare, sa mnom.

Ne prođe dugo, i mlijeko uzavre pred nama u loncu. Otvorismo naše torbe, pa iz njih koješta izvukosmo. Ona se stara žena svaki čas dizala da nešto potraži i donese; kretala se hitro, a kad se mi počesmo i šaliti, razglagolja se i ona:

— O vi jadni partizani! Hodati i jahati čitavu noć kroz šumu, po ovoj zimi, gladni i žedni. Dat ću ja vama, pa i sama zatim crkla, ta, ljudi ste.

I ona dalje govori sve življim kretnjama ruku i dubokim, gotovo grubim glasom. Koliko je još života u tom starom, zgrbljenom i radom istrošenom tijelu! Najedanput sjedne uza me, zagleda se u me, koji sam baš u te dane bio u prilično jadnom stanju, te mi reče:

— Star si, čovječe!

— Jesam, bako, ali ipak nešto mlađi od tebe.

— Dabome, no ja ne idem u partizane. A ti, tako star, tako slab. Propast ćeš, brate.

— Ne ću!

— Hoćeš. Ne ćeš se ti priviknuti. Kakve su to cipele na tebi? I kakva je to materija tvog odijela. Ne može se iz grada ravno u šumu; nisi ti vučjeg roda. Odakle si?

— S daleka, s mora.

— Ha, vidiš. Ne znam, ni gdje je ni što je to. Nego bit će da je mjesto, gdje si ti, starče, morao ostati.

— Nisam mogao, bako Spasenija. Srce vuče. Jako je.

— He! Imaš možda ti pravo. Počekaј.

Dignu se, pođe u kut, maknu neku daščicu sa zida, izvuče iz rupe zamotuljak. Bijaše to kava, koju mi odmah skuha.

•

Proboravih tri dana u kući bake Spasenije.

Makla je iz velike sobe sve i svakoga. U jednom sam kutu spavao ja, na svome poljskom krevetu, u drugome ona, u velikoj postelji od jednostavnih dasaka, držeći uza se kolijevku s unučicom.

I čitav je dan bila u poslu, sad s kudjeljom u ruci, sada sjedeći uz neki starinski kolovrat. Obilazila je vrt, kravu u štali, njihala dijete, pazila na Lazara, tjerujući ga da bude u svemu partizanima od koristi; nagna čak i snahu da nam loži vatru, nosi vodu, spremi vareniku, peče hljebac, pere košulje.

Rekao bih, da ta kuća (zato nije bila ni oštećena ni opljačkana) bijaše bar napola četnička, ali baka nije gledala u nama partizane, no — ljude. Ta oštra i prilično surova stara žena bijaše puna ljubavi prema svakome; stajala je visoko nad svim svađama i mržnjama. Reče mi jednom:

— Stari, vratiš li se živ k toj velikoj bari slane vode, što je zoveš more, ne zaboravi staru Spasu.

•

Mi smo nadalje lutali kojekuda, probijajući se kroz vatru i pred vatrom uvijek naprijed, a i vraćajući se natrag.

Teški dani. Hodanje i jahanje neprestano, šuma vlažna, potoci nabujali, hrana ponajviše komad konjskog mesa; katkad sirova.

Jednom zaostah, nađoh se iza komore, između posljednjih ovaca i krava.

— Stari, družo, hoćeš li gutljaj mlijeka?

Kad se okrenuh, iznenadih se. Baka je Spasenija vukla užetom svoju kravicu.

— Otkuda? Kako?

— He! Vi odoste, a drugi priđoše. Kad vidjesmo, kakvi su, izvukle smo kravu iz štale, zatvorile smo kuću. Šnaša s djecom, preko gore, k svojim; ja, eto, k vama. Što možeš ti, mogu i ja. Doznah da mi je unuk Sreten kod partizana. Sanjalo mi se da ću naići na nj.

Dva sam je dana viđao, uvijek gotovu musti kravu, komugod pomoći.

Ne znam, je li zatim i ona sretno prošla preko nabujale vode u klancu.

Ne vidjeh je više.

POD BUKVAMA, 25. V.

Proboravio sam noć u šumi, omotan gunjem i šatorskim krilom.

Vjetar duhao, grmjelo, na mahove kišilo uz mjesec iza oblaka.

Gladan, umoran od preduga jahanja i neispavan, samo sam pokatkada malko kunjao, da se trgnem i napnem sluh i vid, a što čuh i vidjeh, bijahu prije halucinacije negoli produženje sna. Osamljena stabla prometnuše se u kule, skupine četinara u gradove, nizovi grmlja u zidine i nasipe. Nešto ili netko išlo je kroz njih, da ih preskoči ili obori, gradeći ih iznova. To ne bijaše više za me šuma, no razbojište strašnih sila. Nisam osjećao straha. Obratno. Pričinjalo mi se da sam i ja jedna od tih sila, da bjesnim po šumi.

Letio sam, a bez krila, vukući kroz krošnje stabala dugu grivu; ruke mi se pružahu daleko, kršći debla kao trstike; golema mi usta bijahu otvorena kao vrata pećinska, i urlik je iz njih izbijao.

Nagao pljusak smoči mi glavu, ohladi čelo, otrijezni me. I tad uvidjeh svoj teški položaj.

Kako će se sve to svršiti? Hoću li još dugo moći odolijevati takvim noćima? Eto, bulaznim! Priviđenja! U glavi mi se nešto ljulja. Svlada me jači drijemež; a kad se iznova trgoh, sve je tiho, nebo vedro, mjesečina sja.

Nastade nova čarolija.

Srebrnasta svjetlost gradi maglicom, deblima i grančicama od stabla kule i gradove još neviđene. Kakve terase i bastioni! Doksati i svodovi! Zabati i krovovi! Ali sve su te visoke zgrade zatvorene, duboko šutljive. Nigdje traga čovjeku i životinji. No, pred njima, u tihim parkovima, crne li se to panjevi stabala, ili neke nakaze, ponajviše patuljci, sjede nepomični čuvajući stražu?

Otkad dokada, netom vjetar dune, sve se to zaljulja, sruši i razvali, da se iznova sastavi i digne, dok redovi konjanika u blistavim oklopima kao da preda mnom jure. Prepoznah viteza Rolanda, gdje goni gorostasa; Rinalda, gdje jaše s djevojkom na unkašu: Astolfa, gdje se diže — kao vojvoda Momčilo krilatim konjem — na leđima Hipogrifa. Ali i to kretanje traje samo za trenutak; neki je čarobnjak pružio palicu i ukočio iznova sve.

Međutim, sviće. Začarani se grad bojadiše polagano svijetlozelenkastom bojom. One zidine kao da se osuše lišćem i cvijećem. Još malo, i vegetacija je nadvladala kamenje, šuma je pobijedila: poplavila, progutala sve. Prvi zorini, pa sunčani, traci prodriješe u lugove. Sve sja i treperi; svjetlost i radost razliže se posvuda.

Ja, kao da ne dolazim ni sada sasvim k sebi.

Nešto me drugo hvata.

Javlja se u meni dječak, onaj, koji je negda obnoć bdio čitajući ep Lodovika Ariosta, čuvenog *Bijesnog Rolanda*.

Začarane šume i začarani dvori. Vitezovi koji lutaju po širokom svijetu, grdnim gorama, čarobnim vrtovima tražeći zgrade i nezgrade. Stabla što pjevaju, vrela što govore, hridine što se kreću.

Oh, kako je život lijep, bogat, pun čudesa! Ali ljudi ne znadu dignuti koprene što ga kriju. Eto, ja doživljujem tek sada u ovoj šumi, daleko od svega i svakoga, pa i od sebe, jučerašnjega.

Kakav rat! Kakvi Nijemci, četnici i partizani?

O sveobuhvatljiva romantiko, samo si ti vječna i realna, sve je drugo dim i magla!

Tako kličem i u tom raspoloženju slažem ove stihove:

MESSER LODOVIKO

*Na tebe sad mislim, Messer Lodoviko,
Pjevače Rolandov. — Iz dna teških dana,
Obijestan i sjajan, nov je fantom niko.
Nad pustinjom mojom sja Fata morgana.*

*Nije Tito, no je boginja Avantira,
Što me jutros vodi ovom zelen-šumom.
Koliko me čeka, nakon toga mira,
Zgoda i nezgoda, kada prođem drumom?*

*I nije Ideja, no je Anđelika,
Divna žena od mesa i od krvi, koju
Tražim od jednoga do drugoga jelika,
Od gore do gore, u miru i boju.*

*Messer Lodoviko, s izrazom dvoličnim
Na usnama, ja se sm'ješka tvog ne bojim:
Znam što živi u duši vitezima dičnim,
A stvarnosti u sedlu i sad čvrsto stojim.*

*Naprijed, kao jučer, ko sutra, ko vazda
U taj tren zanosa, kroz jutarnji čar.
Tko na Sanji tvojoj svoju Zbilju sazda,
Pjevače Rolandov, slavi te za dar.*

NA PAŠNJAKU, 26. V.

Meni je, kao da od seoceta pod pirlitorskom porušenom gradinom nad Tarom pa sve do Durmitora nisam desetak dana jahao na umornu paripu i koješta doživio; sad mi je, kao da sam letio na Jabučilu vojvode Momčila. Što bješe, zaboravih. Pjan sam, a ne znam, od čega: od nečeg nutarnjeg što me u posljednje vrijeme sve jače tjera k priviđenjima i halucinacijama? Ili, od modrine tog neba, od zelenila tih šuma i pašnjaka, od oštrog zraka što struji s osamljenog gorostasa Durmitora, sileći svaku kaplju krvi da mi življe proteče i srcem i mozgom?

No, ne gubim svijest; nečega se ipak sjećam, i na tome nešto gradim.

Sjećam se pisamceta što sam ga u Govzi, uoči novoga velikog pokreta prema jugu, primio od Tita, kad mu čestitah prošli Uskrs. Govorio mi je o lijepoj šumi, o udobnu šatoru na visokoj planini; poticao me da slutim o miru poslije tolikih borba, pogibelji i napora, o geografskoj jezgri naše nove slobodne države što je prozvah PARTIZANIJOM. I stadoh je graditi, al je ne dogradih; dovrših joj samo prve "temelje". Nikakvih gradova, sela, ograda i međaša! Hoću livade i gore, rijeke i jezera pod ovakvim nebom i ovakvim suncem! Hoću život nomadski, slobodan, jer je čitava zemlja — svačija! Nek budu svagdje moji ležaji i moje žetve, moja lovišta i moji pašnjaci! Šatori! Šatori! Ima na zemlji toliko gora i livada, igala i klanaca, da ih ne možemo njima sve pokriti. Bijeli šatori na gorama i bijela jedra na morima! Pod njima je naša budućnost. — Sjećam se također nekih starih stihova, u kojima sam klicao:

Ustajmo, diž'mo se skupa, ko naši pradjedi davni!

*Mi ćemo juriti nalik na r'jeku mutnu, široku,
U kiši plamena, sivim u maglama, kroz sn'jeg i hûk,
Od vjetra bijeni, gnani zvjeradma, sa suzom u oku;
Pečat na čelo će bol nam, na usne utisnut muk.*

*Al jednog proljetnog dana, u zemlji neznanjoj, vele,
Gdje gore u svjetlost vječnu dižu svoj zeleni vrh,
Mi ćemo na kitnom polju šatore penjati b'jele,
Ljubit u lice se, s leđa sramote otresti trh.*

Eto: ustali smo i digli se; borili se i probijali; jurili smo u kiši vatre i gvožđa, kroz snijeg i maglu; vjetar nas bio, zvjerad nas gonila, suze nam gnjeva blistale u oku. Namučili smo se i previše; pa, evo: u zemlji smo znanjoj i neznanjoj, ali, još uvijek na svojoj grudi. I proljetni je dan svanuo. Sunce sja, obećana je gora pred nama, sva blistava, sa zelenim sagovima prostranih livada. Da se popnemo na nju, i razapnemo šatore, i dignemo oltare bogu Mira i božici Ljubavi!

O, mila, o slatka, o draga Slobodo!

Čeznutljiv usklik, nastao već davno u gradu na Jadranu, odjekuje i sada nadaleko, čuje ga se i ovdje.

*

Zanos je klonuo.

Dignuo se crn oblak, zastro je sunce. Livade su posivjele, planina se smrkla: nešto na njoj grmi i sijeva — nešto jače od nas.

Al se ni toga ne bojimo.

Jer mi znamo orati i sijati i za najžešću olujinu.

Pucnjava se približava.

Naši uzmiču pred Nijemcima.

Uz grmljavinu njihova oružja čujem i glas bugarskih topova, i taj mi je glas najstrašniji. Rikanje njemačkog oružja prijētnja je mojem tijelu, glas bugarskog topa para mi dušu, vrijeđa me, razočarava.

Nov otrovan cvijet svate noćas na obroncima Durmitora . . .

Sklonio sam se u kućicu i zapalio na nekom sanduku komad svijeće što je nosim uvijek u džepu. Kiša pada, i vjetar drma drvenim krovicem. Magla je prigušila žamore; nije ništa čuti do dalekog lajanja psa. Moj se momak pružio na podu i, umoran, tvrdo spava. Čini mi se da sam od svakoga zaboravljen, a topovi iznova gruvaju, još bliže.

Sjedim, zebući, i čuvam plamičak od kaplji, što cure s krova.

Nikad težeg čekanja.

Eto. Netko kuca o staklo prozorčića.

— Tko je?

— Straža. Utrnite svijeću. Spremite se. Hitro!

PREKO DURMITORA, 28. V.

Svršavam ove bilješke visoko nad našim ravnima i gorama, daleko od grada, iz kojeg se makoh amo.

Zabilježih koješta iz petmjesečnog življenja s partizanima pa i s ljudima u gradićima, selima i osamljenim kućama; promatrao sam i skupa trpio trud i muku prvijeh, jad i nevolju drugijeh.

Jesam li znao pažljivo gledati, s uspjehom bilježiti? Nisam li možda i previše gurao svoje između sebe i tuđega, zastirao zbilju primjesom osjećaja, koprenama maštanja?

Ma kako bilo, nečemu se svakako nadam: bio sam suzdržljiv i iskren. Govorim samo o onome, što vidjeh ili bar duboko osjetih. Ne spominjem nego stvari, događaje i ljude, na koje doista naiđoh. Prođoh, rekao bih, po najtvrdem tlu, kroz najsiromašnije i najpoharanije gradiće i seoceta Bosne, Hercegovine, Sandžaka, pa donekle i Crne Gore, a nije mi žao što time upadoh u najteže i u najgrdnije: upoznah dno nevolja, od kojih, više tuđom nego svojom krivnjom, trpi ovaj snažni, bistri i u svojoj srži nepokvareni narod. Sve mu oteše, ništa mu ne dadoše, već odavna ga zapustiše i zanemariše; poremetiše mu stari, gotovo patrijarhalni način življenja, ne uputivši ga na nov, napredniji poredak; i sad ga svi, jedan za drugim pljačkaju; razdiru ga na komade, kao da bi ga htjeli istrijebiti; guraju ga u svemu još dublje; upijaju mu i dušu.

Bilježiti ovako nadalje ne ću, iako se moje zdravlje nastalim proljećem donekle popravilo i, krupnije ću događaje tek sada doživjeti.

Nova je, još snažnija ofenziva brojnijih i od nas bolje naoružanih neprijatelja već počela, i partizanska će se epopeja — puna stradanja i junaštva — uzdići tek sada na svoj vrhunac. Imat ću, sigurno, takvih poteškoća i toliko neprestanih briga, da ne ću moći bilježiti od dana u dan.

Možda ću o idućim događajima pisati kasnije u drugom obliku.

*

Kiša pada, žestoko grmi, vrhovi su planine pokriti tankim snijegom. Neka siva slutnja prostire se po ovome kraju.

Ne ćemo se dati opkoliti i uništiti; značajnije nas borbe čekaju kasnije. Krećemo i odavle; putovanje će biti i preteško, u svakom pogledu.

Prolazimo preko mrkog, zamagljenog Durmitora. Studen, kozje staze, duboka tama.

Ali ništa za to.

Stup ognjeni ide i sad pred nama.

RAZGOVOR O DJELU

1. Kad je, koje godine, i gdje, rođen poznati hrvatski i jugoslovenski pjesnik Vladimir Nazor?

2. Nabrojte bar dva poznata Nazorova djela iz njegovog predratnog stvaralaštva?

3. Ko je prvi Nazoru pristupio nagovjestivši mu da ga traže da izađe u partizane?

4. Nazorov partizanski dnevnik S partizanima započinje — kada? Navedite mjesec, godinu?

5. Koje vremensko prostiranje pokriva Nazorov dnevnik?

6. Opišite najkraće kakav utisak je stekao Nazor o vrhovnom komandantu NOV-e drugu Titu? Kad je bio prvi Nazorov susret s Titom?

7. U kojim neprijateljskim ofanzivama je Nazor učestvovao?

8. Koja je mjesta Nazor posjetio kao partizan u svom dnevniku — njegovom prvom dijelu — koje završava 28. V. 1943 a naslovljen je Preko Durmitora?

9. Koju je funkciju Nazor vršio u toku NOB-e?

10. Nabrojte još nekoliko književnih djela — pjesama i proza — koja je Nazor posvetio temi NOB-e?

BILJEŠKA O PISCU

Vladimir Nazor rodio se u Postirama na ostrvu Braču 30. V 1876. godine, umro u Zagrebu 19. VI 1949. godine. Filozofski fakultet (prirodne nauke) završio u Zagrebu i Gracu. Kao nastavnik i direktor srednjih škola službovao u Splitu, Zadru, Pazinu, Kopru, Kastvu, Sušaku i Zagrebu, te kao upravitelj Dječjeg doma u Crkvenici i Dječjeg sirotišta u Zagrebu. Zajedno s pjesnikom Ivanom Goranom Kovačićem odlazi u partizane u decembru 1942. godine, a od 1943. je predsjednik ZAVNOH-a, a nakon oslobođenja, do smrti, predsjednik je Prezidijuma Sabora NR Hrvatske. Započevši pisati u doba Hrvatske moderne, Nazor je književno aktivan do kraja života. Plodan i raznovrstan pisac, tokom 50-godišnje književne aktivnosti, Nazor je bio pisac od ugleda u hrvatskoj i jugoslovenskim literaturama. Pjesnik, lirski i epski (ep, legenda, mit), esejist i prozaik. Objavljivao je pjesme, pripovijetke, romane, pisao eseje, kritike, putopise. Zbirke pjesama su mu: Slavske legende (1900), Lirika (1910), Hrvatski kraljevi (1912), Nove pjesme (1913), Intima (1915), Pjesni ljuvene (1915), Pabirci (1917), Niza od koralja (1922), Topuske elegije (1933), Pjesme partizanke (1944), Legende o drugu Titu (1946); epovi — Živana (1902), Medvjed Brundo (1915), Utva zlatokrila (1916), Ahasver (1945); pripovijetke — Veli Jože (1908), Istarske priče (1913), Mrtvo ostrvo (1914), Stoi-mena (1916), Arkun (1920), Priče iz djetinjstva (1924), Priče s ostrva, iz grada i sa planine (1927), Boškarina (1928), Šarko (1930), Zagrebačke novele (1924), Kurir Loda (1946); romani — Krvavi dani (1908), Pastir Loda (1938 — 1939); dnevnik — S partizanima. Nazor je i prevodio naročito s italijanskog jezika poznate pjesnike, a bio je i istaknuti pisac za djecu.

**TUMAČ PSEUDONIMA,
NADIMAKA I SKRAĆENICA**

- Abdulah* — Abdulah Perviz, šesnaestogodišnji sin pok. Hu-seina hodže u Jelaču blizu sela Govze (Govza).
- Afrić* — Afrić Vjekoslav, član Hrvatskoga narodnog kazališta u Zagrebu.
- Alka* — Alka Detoni, žena Marijanova, profesor u Karlovcu.
- Bakarić* — Dr Vlado Bakarić, član AVNOJ-a i politički komesar Glavnog štaba NOV-a i POH-a.
- Đido* — Đilas Milovan, član Vrhovnog štaba NOV-a i POJ-a i urednik "Borbe".
- Doko, čiča* — Đoko Pavičević, kapetan u penziji, vijećnik AVNOJ-a.
- Đuka* — Đuro Tiljak, akademski slikar iz Zagreba.
- Fjodor* — Fjodor Mahin, pukovnik, rođen u Sibiru.
- Fra Ante R.* — Župnik u Gračanici, franjevac (iz Gračanice).
- Goran* — Ivan Goran Kovačić, književnik.
- Inžinir* — Ivo Marinković, profesor iz Karlovca.
- Janko, čiča* — Moša Pijade.
- Jerko* — Dr Jerko Radmilović, član predsjedništva NOOD-a.
- Koča* — Kosta Popović, vijećnik AVNOJ-a, komandant I. proleterske divizije, književnik.
- Konspirator* — Drago Sajli, metalski radnik iz Zagreba, ilegalac.
- Marijan* — Marijan Detoni, akademski slikar i profesor.
- Marino* — Marino Solari, talijanski zarobljenik.
- Marko* — Aleksandar Ranković, član Vrhovnog štaba.
- Miloš* — Miloš M. Radović, komandant mjesta Njegovođi.
- Mate* — Mate Ujević, politički komesar II. dalmatinske brigade.
- Mato* — Mato Jakšić, advokat, bivši francuski konzul u Dubrovniku, član predsjedništva NOOD-a.
- Milanče* — Milan Toda Jokić, dječak od 11 godina, pionir u četi Pratećeg bataljona.
- Milutin* — Ivan Milutinović, član Izvršnog odbora AVNOJ-a i član Vrhovnog štaba NOV-a i POJ-a.
- Moma* — Momčilo Đurić, komandant Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba.

Moša — Moša Pijade, vijećnik AVNOJ-a, šef Vojno-pozadinskih vlasti, slikar i novinar, zvan Čiča Janko.

Nurija — Nurija Pozderac, bivši poslanik i senator. Musliman iz Cazina, I. potpredsjednik Izvršnog odbora AVNOJ-a i član JMO-a.

Ogla — Dr Olga Milošević, liječnik Pratećeg Bataljona.

Paja — Pavle Savić, profesor univerziteta u Beogradu, III. potpredsjednik Izvršnog odbora AVNOJ-a.

Peko — Petar Dapčević, komandant Glavnog štaba Crne Gore i Boke i komandant II. proleterske divizije.

Radović — Jova Radović, pravoslavni sveštenik.

Ribar — Dr Ivan Ribar, bivši predsjednik Ustavotvorne skupštine u Beogradu, predsjednik Izvršnog odbora AVNOJ-a.

Rukavina — Josip Rukavina, komandant Glavnog štaba NOV-a i POH-a.

Sima — Dr Sima Milošević, profesor sveučilišta u Beogradu, član Izvršnog odbora AVNOJ-a.

Terzić — Velimir Terzić, zamjenik načelnika Vrhovnog štaba i načelnik štaba Crne Gore i Boke.

TITO — Josip Broz, Vrhovni komandant NOV-a i POJ-a.

Veljko — Veljko Dragičević, radiotelegrafist kod Vrhovnog štaba.

Vlada — Vlada Zečević, pravoslavni sveštenik, član Izvršnog odbora AVNOJ-a i član vrhovnog štaba NOV-a i POJ-a.

Vlatko — Vladimir Velebit, advokat, šef Sudskog odsjeka Vrhovnog štaba.

Voloda — Ing Vladimir Smirnov, šef tehničkog odsjeka NOV-a i POJ-a.

Vučković — Ljubo Vučković, komandant II. dalmatinske brigade.

Zora — Zora Dragičević, žena radiotelegrafista Veljka.

Žauhar — Žauhar Josip, borac u Pratećem bataljonu Vrhovnog štaba.

Žika — Živojin Popović, borac u Pratećem bataljonu Vrhovnog štaba.

SKRAĆENICE

AVNOJ — Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije.

JMO — Jugoslavenska muslimanska organizacija.

NOOD — Narodno-oslobodilački Odbor Dalmacije.

NOJ — Narodno-oslobodilački jugoslavenski (pridjev).

NOU — Narodno-oslobodilački udarni (pridjev).

NOV — Narodno-oslobodilačka vojska.

POJ — Partizanski odredi Jugoslavije.

POH — Partizanski odredi Hrvatske.

ZAVNOH — Zemaljsko Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske.

GŠ — Glavni štab.

**VLADIMIR NAZOR
S PARTIZANIMA
(1943—1944)**

**Tehnički urednik
HILMO HADŽIĆ**

**Korektor
TIJANA TOMAŠEVIĆ**

**Izdavač
SOUR
"SVJETLOST"
IZDAVAČKA
RADNA ORGANIZACIJA
OOUR
IZDAVAČKA DJELATNOST
SARAJEVO**

**Za izdavača
IDRIZ FAZLIĆ**

**Štampa
SOUR
"SVJETLOST"
RO GRAFIČKA DJELATNOST
OOUR ŠTAMPARIJA
SARAJEVO**

**Za štampariju
STOJAN KLIKOVAC**

**Štampano u 8.000 primjeraka,
1982.**

LEKTURA ZA VI RAZRED

IVAN SAMOVIĆ I NJEGOV NAROD

IVAN RIBIČIĆ, ISTINITE LEGENDE

BRANKO RADIĆ I PARTIZANIMA

PETAR KOČIĆ, JAZAVAC PRED SUDOM

MILAN ČAČIĆ, GATA, PJESEME

FRANJO ŠKAFAR, NE OKRECI SE SINE

BOŽICA ČIŠARIĆ, PJESEME

DAVIDO ŠTAMBERG, MODRI PROZORI

FRANJO ŠTAMBERG, SELJAČKA BUNA

FRANJO ŠTAMBERG, BULKA KRVI (pjesme)

KOSTA RACIĆ, PJESEME

IVAN ČANKAR, CRTICE IZ MOJE MLADOSTI

LAZAR LAZAREVIĆ, SVE ĆE TO NAROD POZLATITI

MIROSLAV ANTIĆ, PLAVI ČUPERAK

NARODNE PJESEME IZ PROŠLOSTI I NOB

NIKOLAJ VASILJEVIĆ GOGOLJ, TARAS BULJBA

MIKHAIL GORKI, DJETINJSTVO

1961. NOĆ

